बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९
सामान्य टिप्पणी नं. १०
बाल न्यायमा बालबालिकाको अधिकार

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९
सामान्य टिप्पणी नं. १०

बाल न्यायमा बालबालिकाको अधिकार

विषयसूची

अ. परिचय

आ. सामान्य टिप्पणीको उद्देश्य

इ. बाल न्यायः विस्तृत नीतिको प्रमुख सिद्धान्त

ई. बाल न्यायः विस्तृत नीतिको मूल तत्व

- क. बालबिज्याँईको रोकथाम
- ख. हस्तक्षेप र दिशान्तर
- ग. उमेर र कानूनको विवादमा परेका बालबालिका
- घ. स्वच्छ पुर्पक्षको प्रत्याभूति
- ङ. उपायहरू
- च. पुर्पक्षपूर्वको थुना र पुर्पक्षोत्तर कारावास लगायत स्वतन्त्रताको वञ्चना

उ. बाल न्यायको संगठन

ऊ. चेतना अभिबृद्धि र तालिम

ए. तथ्याङ्क सङ्कलन, मूल्याङ्कन र अनुसन्धान

अ. परिचय

१. बाल अधिकारसम्बन्धी समिति (यसपछि समिति भनिएको) समक्ष बुझाइएका प्रतिवेदनमा राज्य पक्षहरूले प्रायः कानूनको दण्डविधान उल्लंघन गरेको आरोप लागेका, अभियोग गरिएका वा पहिचान गरिएका बालबालिका (जसलाई कानूनको विवादमा परेका बालबालिका पनि भनिन्छ) का अधिकारहरूप्रति विस्तृत ध्यान दिन्छन् । आवधिक प्रतिवेदनसम्बन्धी समितिको मार्गदर्शनबमोजिम, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (यसपछि महासन्धि भनिएको) को धारा ३७ तथा ४० को कार्यान्वयन नै राज्य पक्षहरूले उपलब्ध गराएको सूचनाको मुख्य जोडको विषय हो । महासन्धिसँग सुसङ्गत हुने गरी बाल न्याय प्रशासनको स्थापना गर्नका लागि भएका अनेक प्रयासहरूको प्रशंसा गर्दै समितिले तिनमा ध्यान पुऱ्याएको छ । तथापि, कार्यविधिगत अधिकारको क्षेत्र, कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाका लागि न्यायिक प्रक्रिया नै नअपनाई समाल्ने उपायहरूको विकास र कार्यान्वयन, र स्वतन्त्रताको वञ्चनालाई अन्तिम उपायको रूपमा मात्र प्रयोग गर्ने जस्ता महासन्धिसँगको पूर्ण सुसङ्गति हासिल गर्ने कुरामा थुप्रै राज्य पक्षहरूले धेरै गर्न बाँकी नै छ भन्ने कुरा पनि छर्लङ्गै छ ।

२. बालबालिकालाई कानूनको विवादमा आउनै निवारण गर्नमा राज्य पक्षहरूले अवलम्वन गरेका उपायका सम्बन्धमा सूचनाको कमी रहेको कुरामा पनि समितिले त्यत्तिकै चाँसो लिएको छ । यो बाल न्यायको क्षेत्रका लागि बृहत नीतिको अभाव कै नतिजा हुन सक्छ । अनि, यसले कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाप्रतिको व्यवहारका बारेमा धेरै राज्य पक्षहरूले किन सिमित तथ्याङ्कगत सूचनावली मात्र उपलब्ध गराई रहेका छन् भन्ने कुराको पनि ब्याख्या गर्न सक्छ ।

३. बाल न्यायको क्षेत्रमा राज्य पक्षहरूको कार्य सम्पादन समीक्षा गरेको अनुभव नै यो सामान्य टिप्पणीको उद्‌भवको कारण हो । यो समिति बाल न्याय प्रशासनलाई बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिसँग मेल खाने गरी स्थापना गर्ने राज्य पक्षहरूको प्रयासका लागि सामान्य टिप्पणीमार्फत अझ विस्तृत मार्गदर्शन र सिफारिसहरू उपलब्ध गराउन चाहन्छ । अन्य कुरा सँगसँगै दिशान्तर र पुनर्स्थापकिय न्यायको प्रयोग जस्ता वैकल्पिक व्यवस्थाहरूको प्रवर्द्धन गर्ने बाल न्यायले राज्य पक्षहरूलाई प्रभावकारी तरिकाले बालबालिकाको सर्वोत्तम हित मात्र हैन, बृहत्तर समाज कै अल्पकालीन र दीर्घकालीन हितका लागि कानूनका विवादमा परेका बालबालिकालाई सम्हाल्ने सम्भावनाहरू उपलब्ध गराउँछ ।

आ. सामान्य टिप्पणीको उद्देश्य

४. प्रारम्भमै यो समिति बाल अधिकारसम्बन्धीसम्बन्धी महासन्धिले राज्य पक्षहरूले विस्तृत बाल न्याय नीतिको विकास र कार्यान्वयन गर्न आवश्यक बनाएको कुरामा जोड दिन चाहन्छ । यस्तो विस्तृत पद्धति बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३७ र ४० मा रहेका खास प्रावधानहरूको कार्यान्वयनमा मात्र सीमित नभई सो पद्धतिले धारा २, ३, ६ र १२, र महासन्धिका अन्य ४ र ३९ जस्ता सान्दर्भिक धारामा रहेका आमसिद्धान्तहरूलाई पनि ध्यान दिनु पर्छ । तसर्थ यो सामान्य टिप्पणीका उद्देश्य हुन् :

- बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा आधारित रहेर र मेलसमेत खाने गरी बाल बिज्याँईको रोकथाम तथा सम्बोधन गर्नका लागि विस्तृत बाल न्याय नीतिको विकास तथा कार्यान्वयन गर्न र संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार आयोग, संयुक्त राष्ट्र संघीय बालकोष, लागूऔषध तथा अपराधसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय कार्यालय तथा विभिन्न गैरसरकारी संघसंस्थाहरूको प्रतिनिधित्व रहेको, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक परिषदको सङ्कल्पलेख १९९७/३० बमोजिम स्थापित बाल न्यायसम्बन्धी अन्तरनिकाय मण्डलबाट यससम्बन्धी सल्लाह र सहयोग खोज्न राज्य पक्षहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने;
- विशेषतः बाल बिज्याँई रोकथाम, न्यायिक प्रक्रिया अवलम्बन नगरी बाल बिज्याँईलाई सम्बोधन गर्न वैकल्पिक उपायहरू अपनाउने थालनी, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३७ र ४० मा रहेका अन्य प्रावधानहरूको व्याख्या र कार्यान्वयनमा विशेष ध्यान दिई विस्तृत बाल न्याय नीतिका विषयवस्तुका लागि राज्य पक्षहरूलाई मार्गदर्शन र सुझाव सिफारिस उपलब्ध गराउने;
- बाल न्यायसम्बन्धी अन्य अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डहरू, खास गरी बाल न्याय प्रशासनका लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय न्यूनतम् मापदण्डको नियमावली (बेइजिङ नियमहरू), स्वतन्त्रताबाट वञ्चित बालबालिकाको संरक्षणका लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय नियमावली (हवाना नियमहरू), बाल बिज्याँईको रोकथामका लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय मार्गदर्शन (रियाद मार्गदर्शन), को राष्ट्रिय तथा विस्तृत बाल न्याय नीतिमा एकीकरण प्रवर्द्धन गर्ने ।

इ. बाल न्यायः विस्तृत नीतिको प्रमुख सिद्धान्त

५. बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिले खोजेका कुरा विस्तार गर्नु पूर्व समितिले बाल न्यायको लागि बृहत नीतिका नेतृत्वदायी सिद्धान्तहरूको उल्लेख गर्नेछ । राज्य पक्षहरूले बाल न्याय प्रशासनमा बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा २, ३, ६ र १२ मा रहेका आमसिद्धान्तहरू एवं धारा ३७ र ४० मा व्यवस्थित बाल न्यायका मौलिक सिद्धान्तहरू सुव्यवस्थित तरिकाले लागू गर्नु पर्दछ ।

निर्विभेद (भेदभावरहितता) (धारा २)

६. कानूनको विवादमा परेका सबै बालबालिकालाई समानतापूर्वक व्यवहार गरिने कुरा निश्चित पार्न राज्य पक्षहरूले सबै आवश्यक उपाय अपनाउनु पर्छ । स्थिर नीतिको कमी र सडक बालबालिका, जातीय, धार्मिक तथा भाषिक अल्पसंख्यक समुदायका बालबालिका, आदिवासी बालबालिका, बालिका, अक्षमता वा अपाङ्गता भएका बालबालिका, र कानूनको विवादमा बारम्बार परेका पटके बालबालिका जस्ता जोखिममा रहेका बालबालिका संलग्न रहने तथ्यतः भेदभाव र वैषम्यता (डिसप्यारिटि) उपर विशेष ध्यान दिइनु पर्छ । यस सन्दर्भमा बाल न्याय प्रशासनमा संलग्न सबै पेशा व्यवसायीको तालिम (अनुच्छेद ९७ हेर्नुहोस्) साथसाथै बाल कसुरदारहरूलाई समान व्यवहार बढाउने नियम नियमावली तथा आचार नियमहरूको स्थापना र राहतोद्धार, उपचार तथा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनु महत्वपूर्ण हुन्छ ।

७. कानूनको विवादमा परेका धेरै बालबालिका भेदभावका पीडित वा सिकार पनि हुन्, उदाहरणका लागि यस्ता बालबालिकाले शिक्षा वा श्रम बजारमा पहुँचका लागि प्रयास गर्दछन् तर पाई राखेका

हुँदैनन् । अन्य कुराका अतिरिक्त, पूर्व बाल कसुरदारलाई समाजमा पुनःसम्मिलित हुन र समाजमा रचनात्मक भूमिका निर्वाह गर्ने अधिकारमा जोड दिने सार्वजनिक अभियान चलाउन (धारा ४०) उनीहरूको प्रयासमा उचित सहयोग र सहायता उपलब्ध गराएर यस्ता भेदभावको निवारण गर्ने वा रोकथाम गर्ने उपायहरू अपनाउन अत्यावश्यक हुन्छ ।

८. प्रायः मनोवैज्ञानिक वा सामाजिक आर्थिक समस्याका नतिजास्वरूप उत्पन्न घरभगुवा, आवारापन, गतिछाडा र अन्य यस्तै कार्यजस्ता बालबालिकाका बानी व्यवहारजन्य समस्यालाई अपराध संहिताहरूले आपराधीकरण गर्ने प्रावधान अपराध संहिताहरूमा रहने कुरा सामान्य नै हो । बालिका र सडक बालबालिका प्रायः यस्तो आपराधीकरणको सिकार हुने कुरा खास सरोकारको विषय हो । हैसियत कसुर भनेर पनि चिनिने यस्ता क्रियाकलापलाई वयस्कहरू गरेमा अपराध गरेको मानिदैन । बालबालिका र वयस्कमा कानूनतः समान व्यवहार स्थापना गर्नका यस्ता हैसियती कसूरहरूको उन्मूलन गर्न समिति राज्य पक्षहरूलाई सिफारिस गर्दछ । यस सिलसिलामा यो समिति रियाद मार्गदर्शनको धारा ५६ को प्रावधान स्मरण गराउँछ, जसमा भनिएको छ :

कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको थप कलङ्कन (निन्दा), पीडितीकरण र आपराधीकरण रोक्नका लागि कुनै वयस्कले गर्दा कसुर नहुने र दण्डभार नलाग्ने आचरण कलिलो उमेरको व्यक्तिले गरेमा कसुर मानिने छैन र दण्डभार बेहोराइने छैन भन्ने कुरा सुनिश्चित पार्न कानून जारी गरिनु पर्दछ ।

९. यस अतिरिक्त, आवारापन, सडक घुमन्ते वा भगुवापन जस्ता व्यवहार वा बानीलाई बालबालिकाका बाबु आमा, स्याहारदाताका लागि प्रभावकारी सहायता र यस्ता व्यवहार वा बानीको मूल जरियालाई सम्बोधन गर्ने उपाय लगायतका बाल संरक्षणका उपायहरूका माध्यमबाट सम्हाल्नु वा सामना गरिनु पर्छ ।

बालबालिकाको सर्वोतम हित (धारा ३)

१०. बाल न्याय प्रशासनका सन्दर्भमा लिइने समस्त निर्णयहरूमा बालबालिकाको सर्वोतम हित नै प्राथमिक सोचविचारको विषय हुनु पर्छ । बालबालिकाहरु शारीरिक तथा मनोवैज्ञानिक विकास र भावनात्मक तथा शैक्षिक आवश्यकताका हिसाबले बयस्कभन्दा फरक हुन्छन् । यस भिन्नताले कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाको कम आपराधिकताको आधार सिर्जना गर्दछ । यी र यस्तै भिन्नताहरू नै पृथक बाल न्याय प्रणालीका कारण हुन् र बालबालिकालाई भिन्दै तरिकाले व्यवहार गर्नु पर्ने आवश्यकता हुन जान्छ । बालबालिकाको सर्वोतम हित भन्नाले बाल कसुरदारहरूलाई सम्हाल्ने कुरामा परम्परागत फौजदारी न्यायका दमन र प्रतिकार जस्ता उद्देश्यलाई पूरै परित्याग गरी पुनर्स्थापना र पुनर्स्थापनात्मक उद्देश्यका साथ तिनलाई सम्हाल्नु र व्यवहार गर्नु हो प्रभावकारी सार्वजनिक सुरक्षालाई ध्यान दिँदै यो कुरा सम्पन्न गर्न सकिन्छ ।

जीवन, बाच्न पाउने र विकासको अधिकार (धारा ६)

११. हरेक बालबालिकाको अन्तर्निहित यो अधिकारले राज्य पक्षहरूलाई बाल बिज्याँईको निवारण तथा रोकथामका लागि प्रभावकारी राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रम विकास गर्न उत्प्रेरण र पथ प्रदर्शन गर्नु पर्छ किनभने बिज्याँईले बालबालिकाको विकासमा साह्रै नकारात्मक असर पार्छ भन्ने कुरा भनी

रहनै पर्दैन । अझ, यो आधारभूत अधिकारले त प्रतिफलका रूपमा बालबालिकाको विकासमा मद्दत पुग्ने तरिकाले बाल बिज्याँईको सम्बोधनकारी नीति ल्याउन सक्नु पर्छ । महासन्धिको धारा ३७(क) मृत्युदण्ड र दण्ड जमानीबिनाको जन्मकैदको सजायलाई खुलस्त रूपमा निषेध गरेको छ । (तल उल्लिखित अनुच्छेद ७५-७७ हेर्नुहोस्)। बालबालिकाको स्वतन्त्रताको वञ्चितीले उनीहरूको सङ्गतिपूर्ण विकासमा साह्रै नकारात्मक परिणाम पर्दछ र समाजमा निजको पुनःसम्मिलनलाई गम्भीर असर पुऱ्याउँछ । यस सन्दर्भमा महासन्धिको धारा ३७(ख) ले पक्राउ गर्ने, थुनामा राख्ने तथा कैद सजाय लगायतका स्वतन्त्रताका वञ्चिती बालबालिकाको विकासको अधिकारको पूर्णतः सम्मान र सुनिश्चय हुने गरी अन्तिम विकल्पका रूपमा र अधिकतम छोटो उचित अवधिका लागि मात्र गरिनु पर्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । (तल अनुच्छेद ७८-८८ हेर्नुहोस्) ।[१]

सुनुवाई हुने अधिकार (धारा १२)

१२. बालबालिकालाई असर पार्ने सबै मामिलामा निजको दृष्टिकोण स्वतन्त्रतापूर्वक व्यक्त गर्ने यो अधिकारलाई बाल न्याय प्रक्रियाका सबै चरणमा पूर्ण रूपले सम्मान र कार्यान्वयन गरिनु पर्छ । (तल अनुच्छेद ४३-४५ हेर्नुहोस्) । बाल न्याय प्रणालीमा संलग्न बालबालिकाका आवाजहरू सुधार र उनीहरुका अधिकारको परिपूर्तिका लागि बढ्दो रूपले प्रभावशाली बल भई रहेको कुरा समितिले मनन् र टिपोट गर्दछ ।

मर्यादा तथा प्रतिष्ठा (धारा ४०(१))

१३. महासन्धिले कानूनको विवादमा परेका बालबालिकासँग गर्ने व्यवहारका लागि मौलिक सिद्धान्तहरूको समुच्चय उपलब्ध गराएको छ :

- *बालबालिकामा मर्यादा र मूल्यको भावनासँग सुसङ्गत व्यवहार* : यो सिद्धान्तले सबै मानिस जन्मैदेखि मर्यादा र अधिकारमा समान छन् भन्ने मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १ मा उल्लिखित मौलिक मानव अधिकारलाई प्रतिविम्बित गरेको छ । महासन्धिको प्रस्तावनालेसमेत स्पष्ट रूपमा साधेको यो मर्यादा र मूल्यको अन्तर्निहित अधिकारलाई कानून कार्यान्वयन निकायमा पहिलो सम्पर्कदेखि बालबालिकालाई सम्हाल्ने सबै उपायको सम्पूर्ण कार्यान्वयनका चरणसम्मको बालबालिका सम्हाल्ने पूरै प्रक्रियाभर सम्मान र संरक्षण गरिनु पर्छ ।
- *मानव अधिकार तथा स्वतन्त्रतामा बालबालिकाको आदरलाई पुनरावलम्बन गराउने खालको व्यवहार* : यो सिद्धान्त संयुक्त राष्ट्र संघको बडापत्रको प्रस्तावनामा घोषित सोचबमोजिम बालबालिकाले हुर्कन पाउनु पर्छ भन्ने विचारअनुसारको छ । यसले के पनि अर्थ दिन्छ भने बाल न्याय प्रणालीभित्र बालबालिकालाई गरिने व्यवहार र शिक्षा मानव अधिकार र स्वतन्त्रताको सम्मानको विकासतर्फ निर्देशित हुनु पर्छ (महासन्धिको धारा २९(१)(ख) र

१ द्रष्टव्यः बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा मान्यता दिइएका स्वतन्त्रताबाट वञ्चित बालबालिकाको अधिकारहरू कानूनको विवादमा परेका बालबालिका, र मानसिक स्वास्थ्य, शैक्षिक, लागू पदार्थको उपचार, बाल संरक्षण वा आप्रवासन संस्थापना लगायत स्याहार, संरक्षण वा उपचारको प्रयोजनका लागि बालबालिका राखिएका संस्थापनाहरूका हकमा लागू हुन्छ ।

शिक्षासम्बन्धी सामान्य टिप्पणी नम्बर १) । के स्पष्ट छ भने बाल न्यायको यस सिद्धान्तले महासन्धिको धारा ४०(२) ले मान्यता प्रदान गरेको स्वच्छ पुर्पक्षको प्रत्याभूतिको पूर्ण सम्मान र कार्यान्वयन चाहन्छ (तल अनुच्छेद ४०-६७ हेर्नुहोस्) । प्रहरी अधिकृत, अभियोक्ता, न्यायाधीश तथा परीक्षण अधिकारी जस्ता बाल न्यायका प्रमुख कर्ताहरूले नै यी प्रत्याभूतिहरूको सम्मान र संरक्षण नगरेमा बालबालिकाले अरूको मानव अधिकार र स्वतन्त्रताको सम्मान गर्लान् भन्ने कमजोर उदाहरण तिनले कसरी अपेक्षा गर्ने र ?

- *बालबालिकाको उमेरलाई ध्यान दिने र उनीहरुको समाजमा पुनःसम्मिलन तथा रचनात्मक भूमिका प्रवर्द्धन गर्ने व्यवहार* : कानून कार्यान्वयन निकायमा पहिलो सम्पर्कदेखि बालबालिकालाई सम्हाल्ने सबै उपायको सम्पूर्ण कार्यान्वयनका चरणसम्मको बालबालिका सम्हाल्ने पूरै प्रक्रियाभर यो सिद्धान्त लागू गरिनु, प्रदर्शित हुनु पर्छ र यसको सम्मान गरिनु पर्छ । यसका लागि बाल न्याय प्रशासनमा संलग्न हुने पेशा व्यवसायीहरू बाल विकास, बालबालिकाको गतिशील तथा निरन्तर बृद्धि, उनीहरुको भलाईका लागि के उचित हुन्छ र बालबालिकाविरुद्धको हिंसाका व्यापक रूपहरूका बारेमा जानकार रहनु पर्छ ।
- *बालबालिकाको मर्यादाको सम्मानले कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाप्रति गरिने व्यवहारमा हिंसाका सबै स्वरूप निषेधित हुनै पर्ने र रोकिनै पर्ने कुरा चाहने* : समितिले प्राप्त गरेका प्रतिवेदनहरूले प्रहरीसँगको पहिलो सम्पर्कदेखि, पुर्पक्षपूर्वको थुना र स्वतन्त्रताको वञ्चितीको सजाय पाएका बालबालिकाका लागि गरिने उपचार तथा अन्य सरसुविधालयहरूको बसाईका अवधिसम्मका बाल न्याय प्रशासनका सबै चरणमा बालबालिकाविरुद्ध हिंसा हुन्छ भन्ने दर्शाउँछन् । यस्ता हिंसाहरूलाई रोक्नका लागि प्रभावकारी उपाय अपनाउन र पीडकहरूलाई न्यायसमक्ष ल्याउन साथै महासभामा अक्टोबर २००६ (क/६१/२९९) मा प्रस्तुत बालबालिकाविरुद्धको हिंसासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय अध्ययनको प्रतिवेदनमा गरिएका सिफारिसहरूको प्रभावकारी पश्चालोकन (फलोअप) गर्न गराउन समिति राज्य पक्षहरूसँग अनुरोध गर्दछ ।

१४. सार्वजनिक निर्भयता जोगाउनु नै न्याय प्रणालीको एक वैध लक्ष्य हो भन्ने कुरालाई समिति स्वीकार गर्दछ । तथापि, महासन्धिमा व्यवस्थित बाल न्यायका प्रमुख र उच्चतर सिद्धान्तहरूको पूर्ण पालना र कार्यान्वयनबाटै सो लक्ष्यलाई सबैभन्दा राम्रो टेवा पुग्दछ भन्ने यसको राय छ ।

ई. बाल न्याय: विस्तृत नीतिको मूल तत्व

१५. बाल न्यायका लागि विस्तृत नीतिले देहायका मुख्य तत्वहरू ग्रहण गर्नै पर्छ :

- बाल बिज्याँईको रोकथाम;
- न्यायिक प्रक्रिया नअपनाइकनै हस्तक्षेप र अदालती कारवाहीको सान्दर्भमा हस्तक्षेप;
- आपराधिक दायित्वको न्यूनतम उमेर र बाल न्याय प्रशासनका लागि माथिल्लो उमेरको हद;

- स्वच्छ पुर्पक्षको प्रत्याभूति; र
- पुर्पक्षपूर्वको थुना तथा पुर्पक्षोत्तरको कारावास (इन्कार्सरेसन) लगायत स्वतन्त्रताको वञ्चिती ।

क. बालबिज्याँईको रोकथाम/निवारण :

१६. बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको कार्यान्वयनका लक्ष्यहरू मध्येको सबैभन्दा महत्वपूर्ण लक्ष्य भनेकै बालबालिकाको व्यक्तित्व, तिक्ष्णता र मानसिक तथा शारीरिक क्षमताहरूको पूर्ण र सुसङ्गत विकासको प्रवर्द्धन गर्नु हो (प्रस्तावना, धारा ६ र २९) । बालबालिका खुला समाजमा व्यक्तिगत र जिम्मेवार जीवन जिउनका लागि तयार हुनु पर्छ (प्रस्तावना, धारा २९) जहाँ उनीहरुले मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताका लागि रचनात्मक भूमिका निर्वाह गरून् (प्रस्तावना, धारा २९ र ४०) । यस सन्दर्भमा, बाबुआमाले आफ्ना बालबालिकाको विकास हुँदै आएको क्षमताअनुसार महासन्धिले मान्यता दिएका उनीहरुका अधिकारहरूको प्रचलनका लागि उचित दिशा र पथ प्रदर्शन गर्नु पर्छ । फौजदारी क्रियाकलापमा संलग्न हुने बढ्दो वा गम्भीर जोखिममा पार्न सक्ने वातावरणमा कुनै पनि बालबालिका हुर्कनु भनेको यी र महासन्धिका अन्य व्यवस्थाका दृष्टिबाट निजको सर्वोत्तम हित अवश्य हुँदै होइन । पर्याप्त जीवनस्तर (धारा २७), स्तरीय स्वास्थ्य सेवा तथा स्वास्थोपचारको पहुँच (धारा २४), शिक्षा (धारा २८ र २९), सबै प्रकारका शारीरिक तथा मानसिक हिंसा, आघात वा दुर्व्यवहार (धारा १९), एवं आर्थिक वा यौन शोषणबाट संरक्षण (धारा ३२ र ३४) का अधिकारहरूको समान र पुरापूर कार्यान्वयनका लागि र बालबालिकाको हेरचाह तथा संरक्षणका अन्य उचित सेवाहरूका लागि विभिन्न उपायहरू अवलम्बन गरिनु पर्छ ।

१७. माथि लेखिएअनुसार, बाल बिज्याँईको रोकथाम वा निवारणमा लक्षित उपायहरूको समुच्चय विनाको बाल न्यायसम्बन्धी नीति गम्भीर कमि कमजोरीको सिकार हुन्छ । बाल न्यायका लागि राज्य पक्षहरूले आफ्ना विस्तृत राष्ट्रिय नीतिमा संयुक्त राष्ट्र संघीय महासभाले सङ्कल्पलेख नम्बर ४५/११२ द्वारा १४ डिसेम्बर १९९० मा जारी गरी अवलम्बन गरेको बाल बिज्याँईको रोकथामका लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय मार्गदर्शन (रियाद मार्गदर्शन) लाई पूर्णतः समाहित गर्नु पर्छ ।

१८. यो समिति रियाद मार्गदर्शनलाई पूरा समर्थन गर्छ र सबै बालबालिकालाई विशेष गरी परिवार, समुदाय, दौतरी समूह, विद्यालय, व्यवसायिक तालिम र कामको संसार साथसाथै स्वयंसेवी संघसंस्थामार्फत सबै बालबालिकाको सफल सामाजिकीकरण तथा पुनःसम्मिलनलाई सहज बनाउने रोकथाम नीतिमा जोड दिनु पर्ने कुरा स्वीकार गर्दछ । यसको अर्थ, अन्य कुराका अतिरिक्त रोकथामसम्बन्धी कार्यक्रमहरूले विशेषतः जोखिममा रहेका परिवारहरूका लागि सहयोग, आधारभूत मूल्यमान्यता (कानूनअन्तर्गत बालबालिका तथा बाबु आमाका अधिकार तथा उत्तरदायित्वहरू बारेको जानकारीसमेत) पढाउनमा विद्यालयको संलग्नता, र जोखिममा रहेका कलिलो उमेरका व्यक्तिहरूको विशेष हेरचाह र ध्यान केन्द्रित गर्ने कुरामा जोड दिनु पर्छ । यस सन्दर्भमा, विद्यालय छाडेका वा अन्यथा शिक्षा पूरा नगरेका बालबालिकाप्रति पनि विशेष ध्यान दिनु पर्छ । दौतरी समूहको सहयोग र बाबु आमा वा अभिभावकको बलियो संलग्नता सिफारिस गरिएको छ । राज्य

पक्षहरूले विशेषतः कानूनको विवादमा बारम्बार परि राख्ने लगायतका बालबालिकाका विशिष्ट आवश्यकता, समस्या, सरोकार तथा चाखहरूलाई प्रत्युक्ति दिने वा सम्बोधन गर्ने र उनीहरुका परिवारलाई उपयुक्त सरसल्लाह एवं मार्गदर्शन उपलब्ध गराउने किसिमको समुदायमा आधारित सोवा तथा कार्यक्रमहरूको पनि विकास गर्नु पर्छ ।

१९. महासन्धिको १८ तथा २७ ले तिनका बालबालिका हुर्काउन बढाउनका लागि बाबुआमाको उत्तरदायित्वको महत्व निश्चित गरेको छ तर सँगसँगै यस्तो अभिभावकीय उत्तरदायित्वको परिपालनामा बाबुआमा वा अन्य स्याहारकर्तालाई आवश्यक मद्दत गर्ने अभिभारा महासन्धिले राज्य पक्षहरूलाई सुम्पेको छ । यस्तो सहयोगका उपायहरूले खालि नकारात्मक अवस्थाप्रति मात्र जोड दिने हैन, बरु अझ बढी आमाबाबुको सामाजिक सम्भाव्यताको प्रवर्द्धनमा जोड दिनु पर्छ । अभिभावक तालिम, आमाबाबु र बालबालिकाबीचको अन्तरक्रिया र घरभ्रमण कार्यक्रम जस्ता बालबालिकाको सानै उमेरबाट सुरु गर्न सकिने घर तथा परिवारमा आधारित रोकथाममूलक कार्यक्रमको प्रशस्त सूचना भण्डार छ। यसका अतिरिक्त, प्रारम्भिक बाल्यकालिन शिक्षाले यसलाई भावी हिंसा तथा अपराधको न्यून दरसँग सम्बन्धित देखाएको छ । हेरचाहकारी समुदाय जस्ता कार्यक्रमहरूबाट जोखिम केन्द्रित रोकथाम रणनीतिका सकारात्मक नतिजाहरू हासिल भएका छन् ।

२०. रोकथाम कार्यक्रमको विकास र कार्यान्वयन गर्दा राज्य पक्षहरूले महासन्धिको धारा १२ बमोजिम बालबालिकाको र बाबु आमा, सामुदायिक नेता, र अन्य प्रमुख कर्ता (गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधि, परीक्षण सेवा र सामाजिक सेवा आदि) को सहभागिताको पूरा प्रवर्द्धन गर्नु पर्छ र सहयोग गर्नु पर्छ । सहभागिताको गुणस्तर नै यी कार्यक्रमहरूको सफलताको मुख्य तत्व हो ।

२१. प्रभावकारी रोकथाम कार्यक्रमको विकास गर्ने तिनको प्रयत्नमा बाल न्यायसम्बन्धी अन्तरनिकाय समितिको सल्लाह र सहयोग लिन यस समिति राज्य पक्षहरूलाई सिफारिस गर्दछ ।

ख. हस्तक्षेप र दिशान्तर (तलको भाग ङ पनि हेर्नुहोस्)

२२. दण्डविधानको उल्लंघन गरेको आरोप लागेका, अभियोग लागेका वा उल्लंघन गरेको ठहरेका बालबालिकालाई सम्हाल्नका लागि राज्यका अधिकारीहरूले दुई प्रकारका हस्तक्षेप प्रयोग गर्न सक्छन् : न्यायिक कारवाहीको बाटोको उपाय नअपनाईकन र न्यायिक कारवाहीका सन्दर्भमा उपायहरू अपनाएर । यी जुनसुकै उपाय अपनाइदा पनि यस्ता उपायबाट बालबालिकाको मानव अधिकार र कानूनी संरक्षणहरूको पूर्ण सम्मान र संरक्षण सुनिश्चित पार्नमा उच्चतम् ख्याल राख्नु पर्ने कुरा समिति राज्य पक्षहरूलाई पुनः स्मरण गराउँछ ।

२३. पटके लगायत कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाको समुदायमा उनीहरुको पुनःसम्मिलन र समाजमा रचनात्मक भूमिका प्रवर्द्धन हुने किसिमले व्यवहार पाउने अधिकार छ (महासन्धिको धारा ४०(१) । पक्राउ, थुना, वा कैद जस्ता कार्यहरू अन्तिम विकल्पका रूपमा मात्र प्रयोग हुन सक्छ (धारा ३७.ख) । त्यसैले, उनीहरुको भलाईका लागि उपयुक्त हुने तरिकाले र तिनको परिस्थिति तथा गरेको कसुरसँग अनुपात मिल्दो गरी बालबालिकालाई सम्हाल्ने कुरा निश्चित गर्न बाल न्यायको विस्तृत नीतिको अंशका रूपमा उपायहरूको व्यापक दायराको विकास तथा कार्यान्वयन

गर्न आवश्यक छ । यस्ता उपायहरूमा हेरचाह वा स्याहार, मार्गदर्शन तथा सुपरिवेक्षण, विमर्श, परीक्षण छुटकारा, संवर्द्धन स्याहार (फोस्टर केयर), शैक्षिक तथा तालिम कार्यक्रमहरू र संस्थागत स्याहार वा हेरचाहका अन्य विकल्पहरू समावेश गरिनु पर्छ ।

अदालती प्रक्रिया अवलम्वन नगरीकन गर्ने हस्तक्षेप

२४. महासन्धिको धारा ४०(३) अनुसार राज्य पक्षले दण्डविधानको उल्लंघन गरेको आरोप लागेका, अभियोग लागेका वा उल्लंघन गरेको ठहरेका बालबालिकालाई उपयुक्त र वाञ्छनीय भएसम्म उनीहरुलाई न्यायिक प्रक्रियाअन्तर्गतको कारवाहीतर्फ नलगी सम्हाल्नका लागि उपायहरू अपनाउनु पर्छ । अधिकांश बालबालिका सानातिना बिज्याँई गर्ने तथ्यलाई ध्यानमा राखी फौजदारी वा बाल न्याय प्रक्रियाबाट बालबालिकालाई अलग्याएर वैकल्पिक (सामाजिक) सेवातर्फ सिफारीस गरी पठाउने दिशान्तर कार्यक्रम राम्ररी स्थापना गरिनु पर्छ र अधिकांश मामिलाका लागि यसलाई अवलम्वन गर्नु पर्छ ।

२५. समितिको मतमा लागू हुने न्यायिक कारवाहीको बाटो नअपनाई कानूनको विवादमा परेका बालबालिकालाई सम्हाल्ने कुरा प्रवर्द्धन गर्ने राज्य पक्षहरूको दायित्व खालि पसलको सामान चोरी वा अन्य सम्पत्तिसम्बन्धी सीमित क्षति भएका र पहिलो पटक गरेका कसुरमा सानातिना कसुर गर्ने कसुरदारमा मात्रै सीमित हुँदैन । विभिन्न मुलुकको तथ्याङ्कले बालबालिकाले गरेका कसुरको ठूलो, र प्रायः बृहत्तर भाग यिनै कोटीका कसुर रहेको दर्शाउँछ । बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ४०(१) मा स्थापित सिद्धान्तअनुसार यस्ता मुद्दाहरू अदालतमा फौजदारी कानूनको कार्यविधि अवलम्वन नगरीकन सम्हाल्नु पर्छ । लाग्न सक्ने कलङ्कलाई रोक्नुका अतिरिक्त, बालबालिकाका र सार्वजनिक सुरक्षाका लागि यस पद्धतिका असल नतिजा छन् र बढी लागतप्रभावी रहेको पनि प्रमाणित भएको छ ।

२६. राज्य पक्षहरूले अदालती कारवाही नगरी बाल न्याय प्रणालीको अभिन्न अङ्गकै रूपमा कानूनका विवादमा परेका बालबालिकालाई सम्हाल्ने उपायहरू अपनाउनु पर्छ। कुरा नगरिकन बालबालिकाको मानव अधिकार र कानूनी संरक्षणको पूर्ण रूपले सम्मान संरक्षण सुनिश्चित पार्नु पर्छ (धारा ४० (३)(ख)) ।

२७. अदालती कारवाही नगरी बाल न्याय प्रणालीको अभिन्न अङ्गकै रूपमा कानूनको विवादमा परेका बालबालिकालाई सम्हाल्ने उपायहरूको प्रकृति र विषयवस्तुबारे निर्णय लिने र सोको कार्यान्वयनका लागि कानूनी तथा अन्य उपाय अपनाउने कुरा राज्य पक्षका तजविजमा छाडिएको छ। यसो हो तापनि, राज्य पक्षहरूले आफ्ना प्रतिवेदनमा उपलब्ध गराएको जानकारीका आधारमा के स्पष्ट छ भने सामुदायिक सेवा, सामाजिक कर्ता तथा परीक्षण अधिकारबाट सुपरिवेक्षण तथा मार्गदर्शन, पारिवारिक संवादसभा र प्रतिभरण तथा क्षतिपूर्ति लगायतका पुनर्स्थापकिय न्यायका अन्य स्वरूपहरूका समुदायमा आधारित विविध कार्यक्रम विकास भएका छन् । यी अनुभवहरूबाट अन्य राज्य पक्षहरूले फाइदा लिनु पर्छ । जहाँसम्म मानव अधिकार र कानूनी संरक्षणको पूर्ण सम्मानको कुरा छ, त्यसका लागि समिति महासन्धिको धारा ४० को सान्दर्भिक खण्डहरूलाई सिफारिस गर्दै देहायअनुसारका कुरामा जोड दिन्छ :-

- बालबालिकाले आरोपित कसुर गरेको भरपर्दो प्रमाण भएको, निजले सोको उत्तरदायित्व स्वैच्छिक तथा स्वतन्त्र रूपले स्वीकार गरेको, र त्यस्तो स्वीकारोक्ति लिनका लागि कुनै डरत्रास वा दवाबको नभएको र त्यस्तो स्वीकारोक्ति तदोपरान्तको कानूनी कारवाहीमा निजविरुद्ध प्रयोग नगरिने भएमा मात्र दिशान्तर (अर्थात दण्डविधानको उल्लंघन गरेको आरोप लागेका, अभियोग लागेका वा उल्लंघन गरेको ठहरेका बालबालिकालाई अदालती कारवाही नगरी सम्हाल्ने उपायहरू) को प्रयोग गरिनु पर्छ;
- दिशान्तरका लागि बालबालिकाले स्वतन्त्रता तथा स्वेच्छापूर्वक लिखित रूपमा सम्मति दिएकै हुनु पर्छ, त्यस्तो सम्मति उपायको प्रकृति, विषय र अवधिको, साथै सो उपाय अवलम्वन तथा पूर्ण गर्नमा असहयोग गरेमा हुने परिणामहरूसमेतको पर्याप्त र ठोस जानकारीमा आधारित हुनु पर्छ। आमा बाबुको वा अभिभावकीय सहभागितालाई सुनिश्चित पार्ने अभिप्रायले राज्य पक्षहरूले, खास गरी १६ बर्षभन्दा कम उमेरको बालबालिकाको हकमा, निजका आमाबाबु वा अभिभावकको सम्मति चाहिने कुरालाई पनि बिचार गर्न सक्नेछन्;
- कुनकुन मुद्दामा दिशान्तर गर्न सकिने हो भन्ने कुरा तोक्ने निश्चित प्रावधान कानून मै तोक्नु पर्छ र सो सन्दर्भमा निर्णय लिनमा विशेषतः बालबालिकालाई भेदभावबाट जोगाउन प्रहरी, अभियोक्ता र अन्य निकायको नियमन र पुनरावलोकन हुनु पर्छ;
- सक्षम अधिकारीले उपलब्ध गराउने दिशान्तरको उचितता र वाञ्छनीयता एवं उपायको पुनरावलोकनको सम्भावनासम्बन्धी कानूनी वा अन्य उपयुक्त सहायता लिनका लागि बालबालिकालाई अवसर दिइनै पर्छ;
- बालबालिकाद्वारा दिशान्तर पूरा गर्दाको नतिजा मुद्दाको निश्चित र अन्तिम निप्टारा हुनु पर्छ । प्रशासनिक तथा समीक्षाको प्रयोजनका लागि दिशान्तरको गोप्य अभिलेख राख्न सकिने भए पनि तिनलाई कदापि "आपराधिक अभिलेख" का रूपमा हेरिनु हुँदैन र दिशान्तरमा लगिएको बालबालिकालाई दोषी ठहर गरिएको कसुरदारको रूपमा देखिनु हुँदैन । सो घटनाको कुनै दर्ता अभिलेख गरिन्छ भने पनि कानूनको विवादमा परेका बालबालिकालाई सम्हाल्ने सक्षम अधिकारीहरूलाई सिमित अवधि, उदाहरणका लागि एक बर्षका लागि मात्र पूरा सूचनामा पहुँच दिइनु पर्छ ।

अदालती कारवाही प्रक्रियाका सन्दर्भमा हस्तक्षेप

२८. सक्षम अधिकारी (प्रायः अभियोक्ताको कार्यालय) बाट अदालती कारवाहीको प्रक्रिया थालिएपछि स्वच्छ तथा न्यायोचित पुर्पक्षका सिद्धान्तहरू (तल खण्ड घ हेर्नुहोस्) लागू गर्ने पर्छ । सँगसँगै बाल न्याय प्रणालीले कानूनको विवादमा परेका बालबालिकालाई सामाजिक र/वा शैक्षिक उपायहरूको भरपूर्ण अवसर उपलब्ध गराउनु पर्छ, र स्वतन्त्रताको वञ्चिती, विशेष गरी पुर्पक्षपूर्वको थुनाको प्रयोगलाई अन्तिम विकल्पका रूपमा कडाईपूर्वक सीमित गर्नु पर्छ । निप्टाराका चरणमा पनि स्वतन्त्रताको वञ्चिती खालि अन्तिम विकल्प र यथाशक्य छोटो उचित समयावधिका लागि मात्र प्रयोग गरिनै पर्छ (धारा ३७(ख)) । यसको मतलव राज्य पक्षहरूले मार्गदर्शन तथा

सुपरिवेक्षण आदेश, परीक्षण छुटकारा, सामुदायिक अनुगमन वा रोपकारी हाजिरी केन्द्र र थुनाबाट छिटो छुटकारा गर्ने सम्भाव्यता जस्ता उपायहरूको प्रभावकारी तथा अधिकतम् प्रयोग हुने अवस्था बनाउन सुप्रशिक्षित परीक्षण सेवालाई चुस्तदुरुस्त राख्नु पर्छ ।

२९. समिति राज्य पक्षहरूलाई के स्मरण गराउन चाहन्छ भने महासन्धिको धारा ४०(१) मा व्यवस्था भए अनुसार बालबालिकाका पुनःसम्मिलनमा समुदायमा उनीहरूको पूर्ण सहभागितालाई असर पर्न सक्ने कलङ्कीकरण, सामाजिक बहिष्कार वा बालबालिकाको नकारात्मक प्रचारप्रसार जस्ता कुनै पनि क्रियाकलाप हुनु हुँदैन । कानूनको विवादमा परेका बालबालिकालाई निजको समाजको पूर्ण र सिर्जनात्मक सदस्य हुनका लागि सहयोग पुग्ने किसिमका क्रियाकलापबाट निजको पुनःसम्मिलनलाई प्रवर्द्धन गर्न चाहिने तरिकाबाट सम्हालिनु पर्छ ।

ग. उमेर र कानूनको विवादमा परेका बालबालिका

फौजदारी उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेर

३०. राज्य पक्षहरूका प्रतिवेदनहरूले व्यापक दायराको फौजदारी उत्तरदायित्वको उमेर दर्शाएका छन् । यो शृंखला ७, ८ बर्षको कलिलोदेखि १४ र १६ बर्षको प्रशंसनीय उमेरसम्म तन्केको पाइन्छ । केही थोरै राज्य पक्षहरूले आपराधिक दायित्वका दुई वटा न्यूनतम् उमेर निर्धारण गरेको देखिएको छ । कसुर गर्दाको समयमा तल्लो न्यूनतम् उमेरको हदभन्दा बढी र उच्चतर न्यूनतम् उमेरभन्दा कम उमेरका कानूनका विवादमा परेका बालबालिकामा सो सन्दर्भमा निजको परिपक्वता आकर्षित हुन सक्ने भएमा मात्र तिनलाई आपराधिक रूपले उत्तरदायी हुने अनुमान गरिनु पर्छ । यो परिपक्वताको लेखाजोखा गर्ने कुरा प्रायः मनोवैज्ञानिक विज्ञलाई सामेल गर्नु पर्ने र गम्भीर अपराधका मुद्दामा तल्लो न्यूनतम् उमेरको प्रयोग गर्ने व्यवहारको नतिजालाईसमेत नहेरी अदालत/न्यायाधीशलाई नै छाडिएको छ । दुई न्यूनतम् उमेरको प्रणाली अन्योलकारी मात्रै छैन यसले अदालत/न्यायाधीशको तजविजीलाई धेरै ठाउँ दिएको छ र भेदभावकारी प्रचलन पनि निम्त्याउन सक्छ । यो आपराधिक उत्तरदायित्वको व्यापक शृंखलाको दृष्टिबाट राज्य पक्षहरूलाई आपराधिक उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेरका सम्बन्धमा स्पष्ट मार्गदर्शन र सिफारिस उपलब्ध गराउनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ भन्ने समितिलाई लागेको छ ।

३१. महासन्धिको धारा ४०(३) ले राज्य पक्षहरूले अन्य कुराको अतिरिक्त दण्डविधानको उल्लंघन गर्ने क्षमता नभएको मानिने बालबालिकाको न्यूनतम् उमेर स्थापना गर्ने कुरालाई प्रवर्द्धन गर्न खोज्नु पर्ने भने पनि यस सम्बन्धमा ठ्याक्कै न्यूनतम् उमेर यो हुनु पर्ने भनेर तोकेकै चाहि छैन । यस प्रावधानलाई समिति फौजदारी उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेर कायम गर्ने राज्य पक्षहरूलाई सुम्पिएको दायित्वको रूपमा बुझ्छ । न्यूनतम् उमेर भनेको हो :-

- न्यूनतम् उमेरभन्दा कम उमेरको बालबालिकाले कुनै कसुर गर्दछ भने निजलाई दण्डविधानको कार्यविधिअन्तर्गत उत्तरदायी कायम गर्न मिल्दैन । साह्रै कलिलो उमेरका बालबालिकाको पनि दण्डविधान उल्लंघन गर्न सक्ने क्षमता हुन्छ तर अखण्डनीय अनुमान के हुन्छ

भने फौजदारी उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेरभन्दा कम उमेर मै उनीहरुले गरेको कसुरमा उनीहरुलाई औपचारिक रूपमा मुद्दा चलाउन र दण्डविधान कार्यविधिअन्तर्गत उत्तरदायी बनाउन सकिँदैन । तिनको सर्वोत्तम हितका लागि आवश्यक देखिएमा यी बालबालिकाका लागि विशेष संरक्षणात्मक उपाय अपनाउन सकिन्छ ।

- फौजदारी उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेरमा वा सो माथिको तर १८ बर्षभन्दा कम उमेर (अनुच्छेद ३५-३८ पनि हेर्नुहोस्) मा भएको कसुर वा दण्डविधानको उल्लंघनका लागि बालबालिकालाई औपचारिक रूपमा मुद्दा चलाउन सकिन्छ र दण्डविधानको कार्यविधिको विषय बनाउन सकिन्छ । तर, अन्तिम प्रतिफल लगायत यी कार्यविधिहरू प्रस्तुत सामान्य टिप्पणीमा विस्तार गरिएअनुसार बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिका सिद्धान्त र प्रावधानसँग पूरापूर मेल खाने हुनै पर्छ ।

३२. बेइजिङ नियमावलीको नियम ४ ले बौद्धिक, मानसिक तथा भावनात्मक परिपक्वतालाई ध्यानमा राखी फौजदारी उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेरको हद निर्धारण गर्दा साह्रै कम उमेरलाई नतोक्न सिफारिस गरेको छ । सो नियमसंग मेलखाने गरि यो समितिले पनि न्यूनतम् उमेरको हद तोक्दा साह्रै कम उमेर नतोक्न र विद्यमान फौजदारी उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेरलाई स्वीकार्य अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको हुने गरी बढाउन पनि राज्य पक्षहरूलाई सिफारिस गरेको छ । यी सिफारिसबाट १२ बर्षभन्दा कम उमेरको फौजदारी उत्तरदायित्वको उमेरको न्यूनतम् हद अन्तर्राष्ट्रिय रूपले स्वीकार्य हुन सक्दैन भन्ने यो समितिले निष्कर्ष गरेको छ । राख्ने हो भने अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा यो स्वीकार्य हुँदैन । १२ बर्षको उमेरलाई फौजदारी उत्तरदायित्वको निरपेक्ष न्यूनतम् उमेर मानेर फौजदारी उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेरको तल्लो हदलाई बढाउन र यसलाई अझ उच्चतर उमेर तहमा बृद्धि गर्दै लैजान राज्य पक्षहरूलाई प्रेरित गरिएको छ ।

३३. अनि, सँगसँगै यो समिति राज्य पक्षहरूलाई फौजदारी उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेरलाई १२ बर्ष मै नझार्न पनि अनुरोध गर्दछ । १४ वा १६ बर्ष जस्ता उच्चतर उमेरलाई फौजदारी उत्तरदायित्व न्यूनतम् उमेर निर्धारण गर्नाले बालबालिकाको मानव अधिकार र कानूनी संरक्षणको पूर्ण सम्मानका साथ महासन्धिको धारा ४०(३)(ख) बमोजिम कानूनको विवादमा परेका बालबालिकालाई अदालती प्रक्रियाको कार्यविधि नअँगालीक नै सम्हाल्ने बाल न्याय प्रणालीको विकासमा योगदान पुग्छ । यस सम्बन्धमा राज्य पक्षहरूले तिनका प्रतिवेदनहरूमा फौजदारी उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेरभन्दा कम उमेरका बालबालिकाले दण्डविधानको उल्लंघन गर्दा वा सोको आरोप वा अभियोग लाग्दा उनीहरुप्रति कस्तो व्यवहार गर्ने भनेर कानूनले कायम गरेको छ र फौजदारी उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेरभन्दा बढी उमेरका बालबालिकाकालाई गरिने व्यवहार स्वच्छ तथा न्यायोचित छ भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्न के कस्ता किसिमका कानूनी संरक्षण ठाउँमा छन् भन्ने बारेमा समितिलाई सूचित गर्नु पर्छ ।

३४. गम्भीर कसुर गरेको वा बालबालिका फौजदारी उत्तरदायित्व बहन गराउनका लागि परिपक्व देखिएका जस्ता आपराधिक उत्तरदायित्वको तल्लो न्यूनतम् उमेरको प्रयोगलाई अनुमति दिने फौजदारी उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेरको अपवादका प्रचलनको बारेमा समिति आफ्नो सरोकार

व्यक्त गर्दछ । कुनै तरहले पनि सोभन्दा कम उमेरलाई अपवादस्वरूप पनि निर्धारण नगर्ने गरी फौजदारी उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेर किटान गर्न समिति राज्य पक्षहरूलाई जोडदार सिफारिस गर्दछ ।

३५. उमेरको कुनै निस्सा प्रमाण नभएमा र कुनै पनि बालबालिका फौजदारी उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेरको वा सोभन्दा माथिको उमेरको हो भन्ने कुरा स्थापित हुन सक्दैन भने त्यस्तो बालबालिकालाई आपराधिक रूपले उत्तरदायी बनाइनु हुँदैन ।

बाल न्यायका लागि माथिल्लो उमेरको हद

३६. बाल न्यायका नियमहरूको प्रचलनका लागि माथिल्लो उमेरको हदतर्फ पनि समिति राज्य पक्षहरूको ध्यानाकर्षण गर्दछ । मुलुकमा कायम भएको फौजदारी उत्तरदायित्वको न्यूनतम् उमेरदेखि सुरु भएर १८ बर्षको उमेरसम्मका कसुर गरेको आरोप लागेका सबै बालबालिकाका हकमा विशेष कार्यविधिगत वा दिशान्तर वा विशेष उपाय सम्बन्धका यी दुवै विशेष नियमावली लागू हुनु पर्छ ।

३७. दण्डविधानको उल्लंघन गरेको आरोप वा अभियोग लागेका वा मानिएका हरेक बालबालिकालाई बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ४० मा भएका प्रावधानहरूबमोजिम व्यवहार गरिने अधिकारलाई राज्य पक्षहरूले नै मान्यता दिएको कुरा समिति राज्य पक्षहरूलाई स्मरण गराउन चाहन्छ । यसको मतलब आरोप लागेको कसूर गर्दाको समयमा १८ बर्षभन्दा कम उमेरमा रहेको हरेक व्यक्तिलाई बाल न्यायको नियमअनुसार व्यवहार गरिनै पर्छ भन्ने हो ।

३८. अतः १६ बर्ष मुनिका बालबालिकाका हकमा मात्र बाल न्यायको नियम लाग्ने सीमा राखेका वा १६ वा १७ बर्षका बालबालिकालाई अपवादको माध्यमबाट वयस्क अपराधीसरह व्यवहार गर्ने अनुमति राखेका राज्य पक्षहरूलाई समिति १८ बर्ष मुनिका सबै व्यक्तिमा तिनका बाल न्यायको नियम पूर्णतः लागू हुने गरी निर्विभेद हासिल गर्ने दृष्टिले आफ्ना कानून परिवर्तन गर्न समिति सिफारिस गर्दछ । बाल न्यायका नियम नियमावलीलाई १८ बर्षसम्म र आमनियम वा अपवादका रूपमा अझ बढी उमेर औसत २१ बर्षसम्म प्रचलन गर्न दिने केही राज्य पक्षहरूको तारिफ गर्दै समिति टिपोट गर्दछ ।

३९. अन्ततः समिति अन्य कुराका अतिरिक्त महासन्धिको धारा ७ ले चाहेको व्यवस्थाको कार्यान्वयनले नै प्रकारान्तरले सबै राज्य पक्षहरूका हकमा उमेर निर्धारण गर्ने तथ्यलाई समिति जोड दिन चाहन्छ । प्रमाणितयोग्य जन्ममिति नभएको बालबालिका परिवार, काम, शिक्षा र मजदुरी, र विशेष गरी बाल न्याय प्रणालीका सन्दर्भमा सबै किसिमका दुर्व्यवहार र अन्यायका लागि साह्रै जोखिम हुन्छ । प्रत्येक बालबालिकाले उमेर प्रमाणित गर्न आवश्यक परेको बेलामा निजको जन्मदर्ता प्रमाण पत्र विनाशुल्क पाउनु पर्छ । उमेरको कुनै निस्सा नभए वा फेला नपरेमा उमेर स्थापित गर्नका लागि बालबालिकालाई पत्यारीलो चिकित्सा वा वा सामाजिक अनुसन्धानको सहायता लिने हक हुन्छ । प्रमाण नै विवादास्पद वा अनिश्चयात्मक भएका अवस्थामा शङ्काको सुविधाको नियमको अधिकार बालबालिकाकालाई हुनेछ ।

घ. स्वच्छ पुर्पक्षको प्रत्याभूति

४०. महासन्धिको धारा ४०(२) मा दण्डविधानको उल्लंघन गरेको आरोप वा अभियोग लागेका बालबालिकाले स्वच्छ व्यवहार र पुर्पक्ष प्राप्त गर्ने सुनिश्चित गर्ने सर्वथा अर्थ हुने किसिमका अधिकार तथा प्रत्याभूतिहरूको महत्वपूर्ण सूची रहेको छ । यी अधिकांश प्रत्याभूतिहरू नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुवन्धको धारा १४ मा पाउन सकिन्छ जसलाई मानव अधिकार समितिले हाल पुनरावलोकनको प्रक्रियामा रहेको यस अनुवन्धको सामान्य टिप्पणी नम्बर १३ (सन् १९८४/न्याय प्रशासन) मा विस्तार गरेको छ । तथापि, बालबालिकाका सन्दर्भमा यी अधिकार तथा प्रत्याभूतिहरूको कार्यान्वयनका केही निश्चित पक्षहरू छन् जसलाई यस खण्डमा प्रस्तुत गरिनेछ । सो प्रस्तुत गर्नु अगाडि समिति बाल न्याय प्रशासनमा संलग्न व्यक्तिहरूको गुणात्मकता अधिकार तथा प्रत्याभूतिहरूको उचित तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनको मुख्य शर्त अवस्था हो भन्ने कुरामा जोड दिन चाहन्छ । यस सम्बन्धमा प्रहरी अधिकारी, अभियोजनकर्ता, बालबालिकाका कानूनी तथा अन्य प्रतिनिधिहरू, न्यायाधीश, परीक्षण अधिकारी, समाजिक कार्यकर्ता तथा यस्तै अन्य पेशा व्यवसायीहरूलाई तालिमको व्यवस्था गर्नु अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ र यस्ता तालिम प्रशिक्षण योजनाबद्ध रूपमा निरन्तर भई राख्नु पर्दछ । यी पेशा व्यवसायीहरूले बालबालिकाको र खास गरी किशोर अवस्थाको शारीरिक, मानसिक, तथा सामाजिक विकासको साथसाथै शारीरिक अक्षमता भएका बालबालिका, विस्थापित बालबालिका, सडक बालबालिका, शरणार्थी वा शरणको खोजीमा रहेका बालबालिका, जातीय, धार्मिक, वा अन्य अल्पसंख्यक समुदायसँग सम्बन्धित बालबालिका जस्ता जोखिममा रहेका बालबालिकाका विशेष आवश्यकताका बारेमा सुसूचित रहनु पर्छ (माथि अनुच्छेद ६-९ हेर्नुहोस्) । साह्रै सानो समूहको प्रतिनिधित्व गर्ने भएकाले बालिकाहरूलाई बाल न्याय प्रणालीमा सजिलै बेवास्ता गरिन सक्ने भएकाले यस्ता बालिकाका पूर्वदुर्व्यवहार र स्वास्थ्यको आवश्यकता जस्ता विशेष आवश्यकताका बारेमा उच्च सतर्कतासाथ सावधानी अपनाइन आवश्यक हुन्छ । पेशा व्यवसायी तथा कर्मचारीहरूले सबै परिस्थितिहरूमा बालबालिकाको मर्यादा र मूल्यसँग सुसङ्गत हुने गरी कार्य गर्नु पर्छ जसले बालबालिकामा अरूको मानव अधिकार मौलिक स्वतन्त्रताको सम्मानभाव क्रियाशील पार्छ र बालबालिकाको पुनःसम्मिलन र समाजमा रचनात्मक भूमिका खेलाउने कुराको प्रवर्द्धन गर्दछ (धारा ४०(१)) । यसपछि चर्चा गरिने धारा ४०(२) मा मान्यता प्रदान गरिएका यी सबै प्रत्याभूतिहरू न्यूनतम् मापदण्ड हुन् । जसको अर्थ राज्य पक्षहरूले उदाहरणका लागि, अदालती प्रक्रियामा कानूनी सहायता र बालबालिका तथा तिनका आमाबाबु वा अभिभावकलाई संलग्न गराउने जस्ता यीभन्दा पनि उच्च स्तरका मापदण्डको स्थापना गर्न सक्नेछन् र त्यसो गर्न कोसिस गर्नु पर्छ ।

बाल न्याय भूतप्रभावी नहुने

४१. महासन्धिको धारा ४०(२)(क) ले सो कार्य गर्दाका समयमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत सो कार्य वा अकार्य कसुर कायम रहेको थिएन भने त्यसका आधारमा कसैलाई

कुनै फौजदारी कसुरको दोषी बनाइने छैन भन्ने व्यवस्थालाई पुनर्निश्चित गरेको छ (नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुवन्धको धारा १५ पनि हेर्नुहोस्) । यसको मतलव, जुन कुरा गर्दाको अवस्थामा सो कुरा कानूनले निषेध गरेको थिएन भने त्यसमा कुनै पनि बालबालिकालाई मुद्दा चलाउन वा सजायको भागीदार बनाउन सकिँदैन । हालसालै धेरै राज्य पक्षहरूले आतङ्कवादविरुद्ध लड्ने वा रोकथाम गर्ने प्रयोजनले तिनका फौजदारी कानूनलाई परिमार्जन गर्ने वा संशोधन गरी क्षेत्र विस्तार गर्दै गरेको तथ्यलाई दृष्टिगत गरेर यस्ता हेरफेरले कानूनको भूतप्रभावी वा भूतलक्ष्यी प्रभावलाई स्थापित गर्ने र बालबालिकालाई अनिच्छित सजाय नबढाउने कुरा सुनिश्चित पार्न समिति राज्य पक्षहरूलाई सिफारिस गर्दछ । अनि, समिति कार्य गर्दाको समयमा सोको लागि तोकिएको सजायभन्दा पछि गएर बढी सजायको व्यवस्था गरिएकोमा त्यस्तो बढी सजाय गर्न नहुने नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुवन्धको धारा १५ को व्यवस्था र महासन्धिको धारा ४१ को नियम पनि राज्य पक्षहरूलाई स्मरण गराउन चाहन्छ । वास्तवमा कुनै पनि बालबालिकालाई निजले दण्डविधान उल्लंघन गर्दाका समयमा लागू हुनेभन्दा बढी दण्डभार तोक्नु हुँदैन । तर, कानूनको परिवर्तनले कम सजायको व्यवस्था गरेको छ भने बालबालिकाले त्यसको लाभ लिन पाउनु पर्छ ।

निर्दोषिताको अनुमान (धारा ४०(२)(ख)(अ))

४२. निर्दोषिताको अनुमान कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाको मानव अधिकारको संरक्षणका लागि आधारभूत कुरा हो । यसको अर्थ बालबालिकालाई लगाइएको अभियोग प्रमाणित गर्ने प्रमाण पुऱ्याउने अभिभारा अभियोजनकर्ताको हो । दण्डविधानको उल्लंघनको अभियोग लागेको बालबालिकाले शङ्काको सुविधा पाउँछ र लगाइएको अभियोग शङ्कारहित प्रमाणित भएको अवस्थामा उसलाई बात लाग्न सक्छ । बालबालिकाहरूलाई यो अनुमानको सिद्धान्तअनुसार कै व्यवहार प्राप्त गर्ने हक हुन्छ भने सार्वजनिक अधिकारी वा सरकारी निकायहरू लगायत यस कार्यमा संलग्न सवै व्यक्ति तथा निकायहरूले पुर्पक्षको नतिजालाई पूर्वाग्रह वा पूर्वग्रहीत धारणाबाट प्रभावित पार्ने कुराबाट अलग रहनै पर्छ । निर्दोषिताको अनुमानको यो सिद्धान्तको व्यवहारमा सम्मानित गराउने कुरा सुनिश्चित गर्नका लागि राज्य पक्षहरूले बाल विकाससँग सम्बन्धित जानकारी उपलब्ध गराउनु पर्छ । प्रक्रियाबारेको सुझबुझको कमी, अपरिपक्वता, डरत्रास वा अन्य कारणले गर्दा बालबालिकाले शङ्का लाग्ने गरी व्यवहार गर्न सक्छन्, तर अधिकारीहरूले दोषको प्रमाणविना र शङ्कारहित रूपमा प्रमाणित नभइकन बालबालिकालाई दोषी मान्नै हुँदैन ।

सुनवाईको अधिकार (धारा १२)

४३. महासन्धिको धारा १२(२) ले बालबालिकालाई असर पुग्ने कुनै पनि अदालती, न्यायिक वा प्रशासनिक कारवाही प्रक्रियामा राष्ट्रिय कानूनको कार्यविधिगत नियमावलीबमोजिम निजलाई आफै वा प्रतिनिधि वा उचित निकायमार्फत सुनवाईको मौका दिनु पर्ने प्रावधानहरुको ब्यवस्था गरेको छ ।

४४. के स्पष्टै छ भने दण्डविधानको उल्लंघन गरेको आरोपित, अभियुक्त वा सो गरेको मानिएको बालबालिकाको सुनवाईको अधिकार स्वच्छ पुर्पक्षको आधारभूत कुरा हो । अनि, के पनि स्पष्ट कुरा हो भने निजको सर्वोत्तम हितमा हुने स्थितिमा खालि प्रतिनिधि वा निकायमार्फत नभएर प्रत्यक्ष उपस्थिति मै सुनवाईको अधिकार बालबालिकाको हो । मौन रहने अधिकारसहितको पुर्पक्षपूर्वको चरणदेखि नै प्रहरी, अभियोजनकर्ता तथा अनुसन्धानरत न्यायाधीशले गर्ने सुनवाईका सबै चरणमा यो अधिकारको परिपूर्तिको पालना गरिनु पर्छ । तर यो अधिकार निप्टाराका चरणमा र उपायहरूको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा पनि लागू हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा, बालबालिकालाई स्वतन्त्रपूर्वक आफ्ना भनाई र दृष्टिकोण राख्ने मौका दिइनु पर्छ अनि बाल न्यायको पूरै प्रक्रियाभर बालबालिकाको उमेर र परिपक्वता (धारा १२(१)) अनुसार निजको दृष्टिकोणलाई उचित महत्व पनि दिइनु पर्छ । न्यायिक प्रक्रियामा बालबालिकालाई प्रभावकारी रूपले सहभागी बनाउनका लागि निजलाई लागेको आरोपको मात्र हैन, बाल न्यायको प्रक्रिया र सम्भावित उपाय (परिणाम) हरू पनि जानकारी गराइनु पर्छ (तल अनुच्छेद ४७-४८ हेर्नुहोस्) ।

४५. बालबालिकाहरुका लागि लागू गरिन सक्ने वैकल्पिक उपायहरूका सम्बन्धमा उनीलाई निजको दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने मौका दिइनु पर्छ र यस सम्बन्धमा निजका खास चाहना वा प्रश्रय प्राथमिकतालाई उचित महत्व वा स्थान दिइनु पर्छ । बालबालिकालाई आपराधिक दायित्वको आरोपित गर्ने भन्ने कुराले निजउपरको दण्डविधानको उल्लंघनका आरोपहरूको उचित सम्बोधनसम्बन्धी निर्णयहरूमा प्रभावकारी रूपले सहभागी हुन ऊ सक्षम र योग्य छ भन्ने जनाउँछ (तल अनुच्छेद ४६ हेर्नुहोस्) । यससम्बन्धी निर्णय गर्नमा न्यायाधीशहरू उत्तरदायी हुन्छन् भन्ने कुरा भनि रहनै पर्दैन । तर, बालबालिकालाई निष्क्रिय वस्तु मानेर व्यवहार गर्ने हो भने त्यसले न त बालबालिकाको अधिकारलाई मान्यता दिन्छ न त निजको व्यवहारका लागि त्यसले प्रभावकारी प्रत्युक्ति दिन मै योगदान पुग्छ । यो कुरा बालबालिकाकाहरुका लागि लागू गरिएका उपायहरूको कार्यान्वयनका सन्दर्भमा पनि लागू हुन्छ । यस्ता उपायको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा बालबालिकाको सक्रिय संलग्नताले अधिकांश मामिलामा सकारात्मक नतिजा दिएको अनुसन्धानले देखाएको छ ।

कारवाही प्रक्रियामा प्रभावकारी सहभागिताको अधिकार (धारा ४०(२)(ख)(ई))

४६. स्वच्छ पुर्पक्षले दण्डविधानको उल्लंघन गरेको आरोप वा लागेका बालबालिका पुर्पक्षमा प्रभावकारी रूपले सहभागी हुन योग्य हुनु पर्ने र निजको तद्नुसारै निजको कानूनी प्रतिनिधिलाई निर्देशन दिन, साक्षीहरूलाई जिरह गर्न, घटनाको विवरण उपलब्ध गराउन, र प्रमाण, बयान बकपत्र तथा बालबालिकाकाहरुका लागि लागू गरिएका उपायका बारेमा उचित निर्णय लिनका लागि अभियोग र सोको सम्भाव्य परिणामहरू तथा दण्डसजाय बोध गर्नु पर्ने कुरा माग गर्दछ । बेइजिङ नियमावलीको नियम १४ ले बालबालिकाले स्वतन्त्रतापूर्वक सहभागी भएर आफ्नो दृष्टि राख्न पाउने सुझबुझपूर्ण वातावरणमा कारवाही प्रक्रिया अगाडि बढ्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । बालबालिकाको उमेर तथा परिपक्वतालाई ध्यानमा राखेर अदालत कक्षको कार्यविधि र प्रचलनलाई सोहीअनुसार बदल्नु पर्ने पनि हुन सक्छ ।

अभियोगको अविलम्ब तथा प्रत्यक्ष जानकारी (धारा ४०(२)(ख)(आ))

४७. दण्डविधानको उल्लंघन गरेको आरोप वा लागेका प्रत्येक बालबालिकालाई निजविरुद्ध लगाइएको आरोप वा अभियोगको जतिसक्दो चाँडो र प्रत्यक्ष रूपमा जानकारी पाउने अधिकार हुन्छ । शीघ्र र प्रत्यक्षको अर्थ बालबालिकाविरुद्ध अभियोक्ता वा न्यायाधीशले कारवाही सुरु गरे लगत्तै यथासम्भव छिटो भन्ने हो । तर, अधिकारीहरूले अदालती प्रक्रिया अवलम्वन नगरी सो मुद्दा सम्हाल्ने निर्णय लिएमा पनि सो पद्धतिलाई पुष्टि दिने गरी लागेको आरोप वा अभियोगका बारेमा तत्काल र प्रत्यक्ष जानकारी बालबालिकालाई दिनै पर्छ । यो महसन्धिको धारा ४०(३)(ख) ले कायम गरेको कानूनी संरक्षणको पूर्ण सम्मान गर्नु पर्ने शर्तको एक अंश हो । बालबालिकालाई निजले बुझ्ने भाषामा जानकारी गराउनु पर्छ । यसले विदेशी भाषामा प्रस्तुतीकरण र अभियोजनसँग सम्बन्धित फौजदारी वा बाल न्यायका जटिल शब्दावलीको सामान्यीकरणका लागि उल्थाको पनि खोजी गर्न सक्छ ।

४८. बालबालिकालाई लिखित तथा औपचारिक कागजातका प्रतिहरू उपलब्ध गराएर मात्रै पुग्दैन । ती कागजातमा उल्लिखित कुरालाई पनि मौखिक रूपले पनि बताई दिनु, अर्थ्याई दिनु पर्ने अवस्था पनि प्रायः भई राख्छ । अधिकारीहरूले यस्तो दायित्व बालबालिकाका बाबुआमा, संरक्षक वा अन्य कानूनी सहयोगीहरूलाई पन्छाउन मिल्दैन । निजविरुद्ध लगाइएको आरोप वा अभियोग बालबालिकाले राम्ररी बुझेको छ भन्ने कुरा सुनिश्चित पार्ने दायित्व अधिकारीहरू (प्रहरी, अभियोजनकर्ता, न्यायाधीश आदि) को हो । यो समिति बालबालिकालाई जानकारी सञ्चार गर्ने यो व्यवस्था निजका बावुआमा तथा कानूनी संरक्षकलाई दिइने सूचना वा जानकारीको विकल्प बन्नु हुँदैन भन्ने रायमा पुगेको छ । बालबालिका र निजका बाबुआमा वा कानूनी संरक्षकहरू दुवै थरीले बुझ्ने भाषामा आरोप वा अभियोग र सोबाट हुन सक्ने परिणामहरूको जानकारी गराउनु नै सर्वोत्तम उचित कुरा हो ।

कानूनी तथा अन्य उचित सहायता (धारा ४०(२)(ख)(आ))

४९. आफ्नो प्रतिरक्षाको तयारी तथा प्रस्तुतीकरणका लागि कानूनी तथा अन्य उचित सहायता बालबालिकालाई प्रत्याभूत गरिनै पर्छ । महासन्धिले बालबालिकालाई सहयोग प्रदान गर्नु पर्ने भनेको छ र यस्तो सहायता परिस्थितिमा कानूनी नै मात्र नभएर अन्य जुनसुकै उचित सहायता जुनसुकै हुन सक्छ । यस्तो सहायता कसरी उपलब्ध गराउने भन्ने कुराको तजविज राज्य पक्षलाई नै छाडिएको भए पनि यस्तो सहायता अवश्य निःशुल्क चाहि हुनै पर्छ । यो समिति सकेसम्म विशेषज्ञ कानून व्यवसायी तथा कानून अभिमुखसेवक (प्यारालिगल) जस्ता पर्याप्त तालिमप्राप्त व्यक्तिहरूबाट कानूनी सहायता प्रदान गर्न राज्य पक्षहरूलाई सिफारिस गर्दछ । सामाजिक कार्यकर्ताको सहयोग जस्ता अन्य सहायता पनि सम्भव हुन्छन् तर यस्तो सहायता गर्ने व्यक्तिहरू बाल न्यायको प्रक्रियासम्बन्धी विविध कानूनी पक्षमा ज्ञान र सुझबुझ भएका साथै कानूनका विवादमा परेका बालबालिकासँग काम गर्ने विषयमा प्रशिक्षित हुनै पर्छ ।

५०. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुवन्धको धारा १४(३)(ख) ले गरेको

प्रावधानअनुसार बालबालिका वा निजका सहयोगीलाई प्रतिरक्षाको तयारीका लागि पर्याप्त समय र सरसुविधा दिइनु पर्दछ। महासन्धिको धारा ४०(२)(ख) मा प्रत्याभूत गरिएअनुरूप बालबालिका र निजको सहयोगीबीचका लिखित वा मौखिक कुराकानी वा सञ्चारलाई उनीहरुको गोपनीयताको पूर्ण सम्मान हुने वातावरणमा हुने गराइनु पर्छ । बालबालिकाको यस्तो वैयक्तिक गोप्यताको अधिकार तथा वार्तालाप वा कुराकानीलाई हस्तक्षेपबाट संरक्षित राखिनु पर्छ (महासन्धिको धारा १६) । यो प्रावधानअन्तर्गत निरपेक्ष कानूनी सहायता अपरिहार्य हुने र त्यसका लागि कानून व्यवसायीको व्यवस्था गर्नु पर्ने अनिवार्यतालाई ध्यानमा राखेर कतिपय पक्ष राष्ट्रहरूले सो धाराको प्रावधानमा अपवाद शर्त (रिजर्भेसन) राखेका छन् (महासन्धिको धारा ४०(२)(ख)(आ)) । कुरा त्यसो होइन, यस्ता अपवाद शर्तहरू फिर्ता लिइनु पर्छ ।

शीघ्र निर्णय तथा बाबु आमाको संलग्नता (धारा ४०(२(ख)(इ))

५१. कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाका हकमा कसूर गर्दाको समय र सो कार्यउपरको अन्तिम प्रत्युक्तिको समयबीचको अन्तराल यथासम्भव छोटोभन्दा छोटो हुनु पर्ने कुरामा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सम्मति कायम छ। यस्तो समय जति लम्बिन्छ, त्यस्तो बालबालिकामा ल्याउन खोजिने सकारात्मक शिक्षात्मक परिवर्तनको प्रभाव त्यति कै गुम्दै जान्छ भने बालबालिकालाई त्यति नै बढी दाग लाग्दै जान्छ। यस सन्दर्भमा, स्वतन्त्रताबाट वञ्चित भएका बालबालिकालाई उनीहरुको स्वतन्त्रता वञ्चितीको वैधानिकतालाई चुनौती दिनका लागि उनीहरुले गरेका कार्यउपर शीघ्र निर्णय पाउने अधिकारको व्यवस्था गर्ने महासन्धिको धारा ३७(घ) लाई समिति प्रस्तुत गर्दछ। "शीघ्र" शब्द आफैमा सवल छ र यसले स्वतन्त्रता वञ्चितीको संवेदनशीलतालाई "अनुचित विलम्बविना" (नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुवन्धको धारा १४(३)(ग)) भन्दा बलियो "अविलम्ब" (महासन्धिको धारा ४०(२)(ख)(इ)) भन्ने पदावलीले भन्दा पनि बढी प्रभावकारी रूपले पुष्टि प्रदान गर्दछ ।

५२. कसुर गर्दाको समय र प्रहरीले अनुसन्धान पूरा गर्ने, अभियोक्ता (वा सक्षम निकाय) को बालबालिकाउपर अभियोजन गर्ने निर्णय, र अदालत वा अन्य सक्षम न्यायिक निकायबाट अन्तिम निरूपण तथा निर्णय गर्ने समयबीचको अवधिको समय सीमा कायम गर्न र त्यसलाई लागू गर्न समिति राज्य पक्षहरूलाई सिफारिस गर्दछ। यस्तो समय सीमा वयस्कका लागि तोकिएको समय सीमाभन्दा छोटो हुनु पर्छ । तर सँगसँगै अविलम्ब हुने निर्णयहरू पनि बालबालिकाको मानव अधिकार तथा कानूनी संरक्षणको पूर्णतः सम्मान हुने प्रक्रियाको नतिजास्वरूपै आउनु पर्छ। विलम्ब नगरी गरिने यो निर्णय प्रक्रियामा कानूनी र अन्य उचित सहायताहरू विद्यमान रहेको हुनु पर्छ। यस्तो सहायताको उपस्थिति खालि अदालत वा अन्य न्यायिक निकायसमक्षको पुर्पक्षमा मात्र सिमित हुनु हुँदैन, प्रहरीबाट बालबालिकासँग गरिने सोधपुछ वा अन्तर्वार्तादेखि नै प्रक्रियाका अन्य सबै चरणहरूमा जारी रहेको हुनु पर्छ।

५३. कारवाही प्रक्रियामा आमाबाबु वा कानूनी संरक्षकको उपस्थिति रहनु पर्छ किनभने तिनको उपस्थितिले बालबालिकालाई आममनोवैज्ञानिक तथा भावनात्मक सहायता पुऱ्याउछ। आमाबाबुको

उपस्थितिको अभिप्रायः बालबालिकामा उनीहरूले प्रतिरक्षा गर्छन् वा निर्णय प्रक्रियामा उनीहरू सहभागी रहन्छन् भन्ने मात्र हुँदै होइन । तथापि, बालबालिका, निजको कानूनी वा अन्य उचित सहायतावालाको अनुरोधमा वा त्यसमा बालबालिकाको सर्वोत्तम हित (महासन्धिको धारा ३) नहुने कारण भएमा न्यायाधीश वा सक्षम अधिकारीले कारवाही प्रक्रियामा आमाबाबुको उपस्थितिलाई सिमित गर्न, रोक्न वा बाहेक गर्न सक्छन् ।

५४. बालबालिकालाई सहयोग गर्नका लागि कारवाही प्रक्रियामा उनीहरुका आमाबाबु वा कानूनी संरक्षकको यथासम्भव अधिकाधिक संलग्नताको कानूनद्वारा नै सुस्पष्ट व्यवस्था गर्न समिति राज्य पक्षहरूलाई सिफारिस गर्दछ । यो संलग्नताले बालबालिकाले गरेको दण्डविधानको उल्लंघनको प्रभावकारी प्रत्युक्तिमा बृहत्तर योगदान पुऱ्याउनेछ । अभिभावकीय संलग्नता प्रवर्द्धन गर्नका लागि ती अभिभावकका बालबालिकालाई सुरक्षामा लिइएको बारेमा यथासम्भव चाँडो आमाबाबुलाई जनाऊ दिनै पर्छ ।

५५. सँगसँगै, केही मुलुकमा बालबालिकाले गरेको कसूरका लागि उनीहरुका आमाबाबुलाई सजाय गर्ने परिपाटीको थालनीको प्रवृत्तिप्रति समिति दुख व्यक्त गर्दछ। केही सीमित मामिलामा बालबालिकाको गलत कार्यबाट भएको क्षतिको देवानी दायित्व खास गरी कलिलो उमेरका (उदाहरणका लागि १६ बर्षभन्दा कम) बालबालिकाका लागि उचित हुन सक्ला तर, कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाका आमाबाबुलाई अपराधीकरण गर्ने कुराले त्यस्ता आमा बाबुका बालबालिकाको सामाजिक पुनःसम्मिलनमा सक्रिय साझेदार बन्नमा टेवा नपुग्ने नै बढी सम्भावना रहन्छ ।

आफ्नोविरूद्ध आफै साक्षी हुन बाध्य हुनु नपर्नेबाट मुक्ति (धारा ४०(२)(ख)(इ))

५६. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुवन्धको धारा १४(३)(छ) कै सङ्गतिमा बाल अधिकार महासन्धिले बयान दिन, साबित हुन वा दोष स्वीकार गर्न बालबालिकालाई बाध्य गरिन नहुने बाचा गरेको छ । यसको मतलब पहिलो र स्वयंसिद्ध कुरा के भने साबिती वा स्वीकारोक्ति लिनका लागि गरिने यातना, क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारले बालबालिकाकाको अधिकार (महासन्धिको धारा ३७(क)) को सघन उल्लंघन गर्दछ र पूरापूर अस्वीकार्य छ । त्यस्तो कुनै पनि स्वीकारोक्ति वा साबिती प्रमाणको रूपमा ग्राह्य हुन सक्दैन (यातना तथा क्रूर, अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको महासन्धिको धारा १५) ।

५७. करकापमा पार्ने वा बालबालिकालाई साबिती दिन वा आफ्नोविरुद्ध साक्षी परीक्षण गर्न बयान बकपत्र गर्नेतर्फ धकेल्ने कम हिंसात्मक अन्य थुप्रै तरिका पनि छन् । "बाध्य पार्ने" भन्ने पदावलीलाई बृहत तरिकाले व्याख्या गरिनु पर्छ र खालि शारीरिक बल वा मानव अधिकारको स्पष्ट उल्लंघनको सिमित अर्थमा अर्थ्याइनु हुँदैन । बालबालिकाको उमेर, बाल विकास, सोधपुछको लमाई, बालबालिकाको सुझबुझको कमी, अज्ञात नतिजा वा सुझाइएका सम्भाव्य कैद बन्धनले निजलाई सत्य नभएको कुरामा साबित भईदिन उन्मुख गराइदिन्छ । अझ, "तिमीले घटनाबारे साँचो गरी कथा सुनायौ भने तिमी छिटै घर जान पाउने छौ वा कम सजाय पाउँछौ वा छुट्ने छौ" भन्ने

जस्ता आश्वासन दिइएमा त त्योभन्दा पनि चर्को गरी साबिती वा आत्मअपराधीकरण हुन सक्ने सम्भावना रहन्छ ।

५८. सोधपुछ भई राखेको बालबालिकाले कानूनी वा अन्य उपयुक्त प्रतिनिधिको पहुँच पाउनै पर्छ, र सोधपुछ भई राख्दा निजका आमाबाबुको उपस्थितिका लागि अनुरोध गर्न सक्षम पारिनै पर्छ । परिस्थितिको समग्रता र सोको विश्वसनीयतालाई ध्यानमा राखेर, प्रमाण वा बयान स्वैच्छिक हो र करकापबाट लिइएको होइन भन्ने कुरा सुनिश्चित पार्न सोधपुछ वा केरकारका विधि वा तरिकाहरूको स्वतन्त्र निगरानी हुनै पर्छ । अदालत वा अन्य न्यायिक निकायले बालबालिकाको स्वीकारोक्ति वा साबितीको स्वैच्छिक प्रकृति र विश्वसनीयतालाई विचार गर्दा बालबालिकाको उमेर, हिरासत र सोधपुछ (केरकार) को अवधि, र बालबालिकाका कानूनी वा अन्य सल्लाहकार, आमाबाबु, वा स्वतन्त्र प्रतिनिधिको उपस्थितिलाई ध्यानमा राख्नै पर्छ । करकापपूर्ण वा अविश्वसनीय साबिती तथा बयान बकपत्रका नतिजामा पुऱ्याउने सोधपुछका तरिका तथा अभ्यासलाई परित्याग गर्नका लागि प्रहरी अधिकृत तथा अन्य अनुसन्धान अधिकारीहरूलाई राम्ररी प्रशिक्षित गरिनु पर्छ ।

साक्षीको उपस्थिति तथा परीक्षण (धारा ४०(२)(ख)(ई))

५९. बाल अधिकार महासन्धिको धारा ४०(२)(ख)(इ) मा रहेको प्रत्याभूतिले बहुसमताको सिद्धान्त (त्यो भनेकोः पक्षहरू अर्थात प्रतिरक्षा र अभियोजनबीचमा समानताको अवस्था) बाल न्याय प्रशासनमा अवलम्बन हुनु पर्ने कुरामा जोड दिन्छ । "परीक्षण गर्नु वा परीक्षण गर्न पाउने" भन्ने पदावलीले कानूनी प्रणालीहरूमा, विशेष गरी अभियोजनात्मक र अन्वेषणात्मक पुर्पक्षकाबीचमा, अन्तरहरू रहेको तथ्य प्रस्तुत गर्छ । पछिल्लोमा यद्यपि, साक्षीको बकपत्र गराउन वकीललाई, वा बालबालिकाका सवालमा अन्य उपयुक्त निकायलाई छाडि दिएर निजले यो अधिकारको खासै प्रयोग नगर्ने नै भए पनि प्रतिवादीलाई अक्सर साक्षीको परीक्षण गर्ने अनुमति दिइन्छ । तथापि, के महत्वपूर्ण रहन्छ भने वकील वा अन्य प्रतिनिधिले साक्षीको जाँच गर्ने सम्भाव्यताको बारेमा बालबालिकालाई सूचित गर्दछ र सो सम्बन्धमा निजको दृष्टिकोण व्यक्त गर्न उसलाई अनुमति दिन्छ जुन व्यक्त दृष्टिकोणलाई बालबालिकाको उमेर र परिपक्वता (धारा १२) बमोजिम उचित महत्व दिइनु पर्छ ।

पुनरावेदनको अधिकार (धारा (४०)(२)(ख)(उ))

६०. निजविरुद्ध लगाइएको अभियोगमा दोषी ठहर बालबालिकालाई सो ठहर गर्ने निर्णय र सो दोष साबित गर्ने निर्णयको परिणामस्वरूप लागू गरिएको उपायकोविरुद्ध पुनरावेदन गर्ने अधिकार बालबालिकालाई हुन्छ । सो पुनरावेदनउपर उच्च, सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष अधिकार वा न्यायिक निकाय अर्थात अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा सुरु कारवाही किनारा गर्ने समान मापदण्ड र शर्त पूरा गरेको निकायबाट निर्णय हुनु पर्छ । यो प्रत्याभूति नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुवन्धको धारा १४(५) मा व्यक्त भएको प्रत्याभूति जस्तै छ । पुनरावेदनको यस्तो अधिकार खालि अति गम्भीर कसुरहरूमा मात्र सिमित गरिनु हुँदैन ।

६१. बढी गम्भीर कसुर र वा कैद बन्धनको सजायमा बालबालिकाको पुनरावेदनको अधिकारलाई सिमित गर्नका लागि यो प्रावधानउपर केही राज्यहरूले अपवाद शर्त राखेको कारण यही देखिन्छ। समिति राज्य पक्षहरूलाई नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुवन्धको धारा १४(५) मा यस्तै प्रावधान रहेको कुरा स्मरण गराउँछ। बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ४१ लाई मध्यनजर गर्दै, यसको अर्थ निरूपण गरिएका प्रत्येक बालबालिकालाई पुनरावेदनको अधिकार उपलब्ध गराउनु पर्छ भन्ने हो। समिति धारा ४०(२)(ख)(उ) को प्रावधानमा राखिएको तिनको अपवाद शर्त फिर्ता लिन राज्य पक्षहरूलाई सिफारिस गर्दछ।

निःशुल्क दोभासे सहायता (धारा ४०(२)(ख)(ऊ))

६२. बाल न्याय प्रणालीमा प्रयोग भएकाः भाषा बालबालिकाले बुझ्दैन वा बोल्न सक्दैन भने निजलाई निःशुल्क दोभासेको सहायता पाउने अधिकार हुन्छ। यो सहायता अदालतको पुर्पक्षमा मात्र सीमित रहनु हुँदैन, बाल न्याय प्रक्रियाका सबै चरणमा उपलब्ध हुनु पर्छ। बालबालिकाको मौलिक बोलीको प्रयोग र बुझाई वयस्ककोभन्दा फरक हुन सक्ने भएकाले दोभासे बालबालिकासँग काम गर्नमा प्रशिक्षित रहेको हुनु पर्छ कुरा पनि बडो महत्वको छ। यस सन्दर्भमा ज्ञान र अनुभवको कमीले सोधिएको प्रश्न पूरा बुझ्नमा बाधा पार्न सक्ने र स्वच्छ पुर्पक्ष तथा प्रभावकारी सहभागिताको अधिकारमा पनि दखल पार्न सक्छ। "भएमा" भनेर सुरु भएको "प्रयुक्त भाषा बालबालिकाले बुझ्न वा बोल्न नसक्ने भएमा" को शर्त अवस्थाको अर्थ विदेशी वा जातीय उत्पत्तिको बालबालिकाले निजको मातृभाषाबाहेक सरकारी कामकाजको भाषा पनि बुझ्न वा बोल्न सक्छ भने दोभासेको सहायता उपलब्ध गराई रहन पर्दैन।

६३. समिति भक्भकाउने जस्ता बोल्नमा रहेका बाधा व्यवधान वा अन्य अक्षमता भएका बालबालिकातर्फ पनि राज्य पक्षहरूको ध्यानाकर्षण गराउन चाहन्छ। धारा ४०(२)(ख)(ए) को भावनाअनुसार र धारा २३ मा व्यवस्थित अक्षमता रहेका बालबालिकालाई उपलब्ध गराइएको विशेष संरक्षणका उपायबमोजिम, उनीहरू बाल न्याय प्रक्रियाको विषय रहेका अवस्थामा, बोल्नमा रहेका बाधा व्यवधान वा अन्य अक्षमता भएका बालबालिकालाई सुप्रशिक्षित पेशा व्यवसायीबाट साङ्केतिक भाषा जस्ता पर्याप्त र प्रभावकारी सहायता उपलब्ध गराउन समिति राज्य पक्षहरूलाई सिफारिस गर्दछ (यस सन्दर्भमा अपाङ्गता/अक्षमता भएका बालबालिकाको अधिकारसम्बन्धी बाल अधिकार समितिको सामान्य टिप्पणी नम्बर ९ पनि हेर्नुहोस्।) ।

गोपनीयताको पूर्ण सम्मान (धारा १६ र ४०(२)(ख)(ए))

६४. कारवाही प्रक्रियाका सबै चरणमा बालबालिकाको वैयक्तिक गोप्यताको पूरापूर सम्मानको अधिकारले बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको धारा १६ मा संरक्षित गोप्यताको संरक्षणको अधिकारलाई प्रतिविम्वित गर्दछ। "कारवाही प्रक्रियाका सबै चरण" ले कानून कार्यान्वयनसँगको प्रारम्भिक सम्पर्क (उदाहरणका लागि सूचना तथा पहिचानका लागि अनुरोध) देखि सक्षम अधिकारीबाट अन्तिम निर्णय, वा सुपरिवेक्षण, हिरासत वा स्वतन्त्रताको वञ्चितीबाट छुटकारासम्मलाई नै

समेट्दछ । यो विशिष्ट सन्दर्भमा अनुचित प्रचारप्रसार वा बिल्ला/नामकरण (लेवलिङ) को प्रक्रियाबाट हुने क्षतिलाई रोक्नका लागि हो । कसूरको कलङ्क/दागको असरका कारणबाट कसुरदार बालबालिकाको पहिचानलाई खुलाउन सक्ने र शिक्षा, काम, बसाई वा सुरक्षित रहने कुरामा पहुँच राख्ने निजको क्षमतामा सम्भाव्य प्रभाव पार्न सक्ने कुनै पनि सूचना वा जानकारी प्रकाशित हुनु हुँदैन । यसको अर्थ सार्वजनिक अधिकारीहरूले बालबालिकाले गरेको भनिएको कसुरसँग सम्बन्धित कुरामा प्रेस वक्तब्यसँग साह्रै मतलव राख्नु हुँदैन र त्यसलाई साह्रै अपवादजनक मामिलामा मात्र सिमित गर्नु पर्छ । प्रेस वक्तब्यका माध्यमबाट बालबालिकाहरू पहिचानयोग्य नहुने कुरा प्रत्याभूत गर्न उनीहरूले उपायहरू अपनाउनै पर्छ । कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाको व्यक्तिगत गोपनीयताको अधिकारको हनन् गर्ने पत्रकारहरूलाई अनुशासनात्मक दण्डभार बेहोराउनु पर्छ र आवश्यक परे (जस्तैः पटकेमा) दण्डविधानअन्तर्गत कै सजाय गरिनु पर्छ ।

६५. बालबालिकाको गोपनीयताको संरक्षणका लागि दण्डविधानको उल्लंघनको अभियुक्त बालबालिकाको अदालत वा सुनवाईलाई बन्द ढोकाका पछाडि हुनु पर्ने कुरा अधिकांश राज्य पक्षहरूले नियम कै रूपमा र कहिलेकाही अपवादका रूपमा लिएका छन् । अदालतको विशेष आदेशबाट हुने विज्ञ र अन्य पेशा व्यवसायीको उपस्थितिलाई यो नियमले अनुमति दिन्छ । बाल न्यायमा खुला सुनवाई सुपरिभाषित मुद्दामा र अदालतको लिखित निर्णयबाट मात्र सम्भव हुनु पर्छ । यस्तो निर्णय उपरको पुनरावेदनको बाटो बालबालिकालाई खुला हुनु पर्छ ।

६६. कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाको अदालत र सुनवाईलाई बन्द ढोका पछाडि गर्ने नियम प्रारम्भ गर्न समिति सबै राज्य पक्षलाई सिफारिस गर्दछ । यस नियमको अपवाद साह्रै सिमित र कानूनद्वारा नै स्पष्ट उल्लेख गरिएको हुनु पर्छ । फैसला/सजाय बालबालिकाको पहिचान नखुल्ने तरिकाले अदालतको खुला सत्रमा सुनाइनु पर्छ । गोपनीयताको अधिकार (धारा १६) ले अदालत वा अन्य सक्षम अधिकारीले अवलम्बन गरेका उपायको कार्यान्वयनमा संलग्न हुने सबै पेशा व्यवसायीले बालबालिकाको पहिचान दिन सक्ने सबै सूचनालाई तिनका बाहिरी सम्पर्कमा गोप्य राख्नु पर्छ भन्ने खोज्दछ । अझ, गोप्यताको अधिकारको अर्थ कसूरदार बालबालिकाको अभिलेखलाई कडाईपूर्वक गोप्य र मुद्दाको अनुसन्धान तथा निरूपण, आदेश गर्नमा प्रत्यक्ष संलग्न रहेकाबाहेक तेस्रा पक्षहरूका लागि बन्द राखिनु पर्छ । कसूरको कलङ्क र/वा पूर्वनिर्णयलाई परित्याग गर्नका लागि बालबालिकाको अभिलेख उही कसूरदार संलग्न भएको पछिल्लो मुद्दामा वयस्क कारवाही प्रक्रियामा (बेइजिङ नियमावली, नियम २१(१) र २१(२)) वा भावी सजाय निर्धारणलाई अगाडि बढाउन प्रयोग गरिनु हुँदैन ।

६७. कसुर गरेको बालबालिकाको नाम निजले १८ बर्षको उमेर पूरा गर्नासाथ स्वतः वा केही सीमित गम्भीर मुद्दामा निश्चित शर्तबन्देजका अवस्थामा बालबालिकाको अनुरोध मै (उदाहरणका लागि, दोष साबित भएको दुई बर्षभित्रै) फौजदारी अभिलेखबाट स्वतः हट्ने नियम प्रारम्भ गर्न पनि समिति सबै राज्य पक्षलाई सिफारिस गर्दछ ।

ङ. उपायहरू (माथि परिच्छेद ई को, खण्ड ख पनि हेर्नुहोस्)

पुर्पक्षपूर्वका विकल्पहरू

६८. औपचारिक फौजदारी कानूनी कार्यविधि सुरु गर्ने निर्णय लिनुको अर्थ बालबालिकाका लागि औपचारिक अदालती सजायसाथ सो कार्यविधि टुङ्गिनु पर्छ नै भन्ने होइन । माथि खण्ड (ख) का कथनहरूअनुसार समिति सक्षम अधिकारीहरू (अधिकांश राज्यहरूमा सार्वजनिक अभियोक्ता) ले अदालती दोष साबितीका विकल्पहरूको सम्भावनालाई निरन्तर खोजी गरी राख्नु पर्छ । अर्को शब्दमा, माथि खण्ड (ख) मा उल्लेख गरिए जस्ता उपायहरू प्रस्तुत गर्दै उचित निष्कर्ष हासिल गर्नका लागि प्रयासहरू जारी राख्नु पर्छ । अभियोजनबाट प्रस्तुत यस्ता उपायहरूको प्रकृति र अवधिको माग बढी हुन सक्छ र बालबालिकाका लागि तत्काल आवश्यक हुने कानूनी वा अन्य उचित सहायताको माग गर्न सक्दछन् । यस्ता उपाय सम्पादन गर्दा बालबालिकाले उपायको पालना सन्तोषजनक रूपमा गरेमा टुङ्गिने गरी औपचारिक फौजदारी/अवयस्क कानूनी कार्यविधिलाई निलम्वन गर्ने तरिकाले प्रस्तुत गरिनु पर्छ ।

६९. अदालती दोष स्थापित गर्ने अभियोक्ताको तहमा विकल्पहरू प्रस्तुत गर्ने यस प्रक्रियामा बालबालिकाको मानव अधिकार र कानूनी संरक्षको पूरापूर सम्मान हुनु पर्छ । यस सन्दर्भमा समिति यहाँ पनि ती समान रूपले लागू हुने माथि अनुच्छेद २७ मा गरिएको सिफारिसहरू सुझाउँदछ ।

बाल अदालत/न्यायाधीशबाट निप्टारा

७०. बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ४० (माथिको परिच्छद ५, खण्ड घ हेर्नुहोस्) सँग पूर्ण सुसङ्गत हुने स्वच्छ र न्यायोचित पुर्पक्षपछि आरोपित कसूरमा दोषी ठहरेको बालबालिकाप्रति लागू गरिएका उपायको विषयमा निर्णय हुन्छ । स्वतन्त्रताको वञ्चिती अन्तिम उपायको रूपमा सकेसम्म छोटो अवधिका लागि प्रयोग हुने (महासन्धिको धारा ३७) कुरालाई विश्वसनीय बनाउनका लागि अदालत/न्यायाधीश, वा अन्य सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष निकाय वा न्यायिक निकायलाई कानूनले बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ४०(४) मा त्यसैमा मात्र सिमित नहुने गरी सूचीबद्ध गरेका संस्थापनागत स्याहार र स्वतन्त्रताको वञ्चितीका विभिन्न सम्भाव्य विकल्पहरुको प्रवन्ध गर्नै पर्छ ।

७१. कसूरप्रतिको प्रतिक्रिया खालि परिस्थिति र कसुरको गम्भीरताको मात्र नभएर बालबालिकाको उमेर, दोष न्यूनता, परिस्थिति र आवश्यकताका साथसाथै समाजका विभिन्न र खास गरी दीर्घकालीन आवस्यकताको पनि अनुपातमा हुनु पर्ने कुरामा समिति जोड दिन्छ । कठोर दण्डात्मक पद्धतिले बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ४०(१) मा उल्लेख गरिएका बाल न्यायका नेतृत्वकारी सिद्धान्तसँग मेल खाँदैन । दण्डभारका रूपमा शारीरिक सजाय यी सिद्धान्तका साथसाथै क्रूर, अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार वा सजायका सबै स्वरूपको निषेध गर्ने धारा ३७ को उल्लंघन हो भन्ने कुरा समिति दोहोऱ्याउँछ (समितिको बालबालिकाको शारीरिक सजाय तथा सजायका अन्य क्रूर वा अपमानजनक स्वरूपबाट संरक्षणको अधिकारसम्बन्धी, २००६ को

सामान्य टिप्पणी नम्बर ८ पनि हेर्नुहोस्) । बालबालिकाबाट भएका कठोर कसुरका मामिलामा सार्वजनिक निर्भयता वा सुरक्षाको आवश्यकता र दण्डभारउपरको सोचविचारसहित परिस्थिति र कसूरको गम्भीरताको मात्राको अनुपात विचार गर्न सकिन्छ । बालबालिकाको सवालमा यस्तो यस्तो कुरा विचार गर्दा सदासर्वदा बालबालिकाको भलाई र सर्वोत्तम हितको बचाउ गर्ने र निजको पुनःसम्मिलनलाई प्रवर्द्धन गर्ने आवश्यकताको सर्वोपरिता कायम गरिनै पर्छ ।

७२. दण्डात्मक निप्टारा बालबालिकाको उमेरसँग जोडियो र बालबालिकाको उमेरको प्रमाण बाँझिदो, निचोडहीन र अनिश्चित हुन गएमा शङ्काको सुविधाको नियमको अधिकार निजले पाउने कुरा समिति टिपोट गर्दछ (माथिका अनुच्छेद ३५ र ३९ पनि हेर्नुहोस्) ।

७३. जहाँसम्म स्वतन्त्रताको वञ्चिती/संस्थापनागत स्याहारका विकल्पहरूको कुरा छ, यस्ता उपायहरूको प्रयोग र कार्यान्वयनको व्यापक दायराको अनुभव उपलब्ध छ । यो अनुभवबाट राज्य पक्षहरूले लाभ लिनु पर्छ र आफ्ना सँस्कृति तथा परम्परामा ती स्वतन्त्रताबाट वञ्चित बालबालिकालाई ढाल्दै विकास र कार्यान्वयन गर्नु पर्छ । भनिरहनै पर्दैन, जवरजस्त श्रम वा यातना वा क्रूर वा अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार कायम गर्ने उपायहरूको स्पष्ट निषेध हुनु पर्छ र यस्तो गैरकानूनी अभ्यास गर्नमा जिम्मेवारहरूलाई न्यायसामु उभ्याइनु पर्छ ।

७४. यी आमविवेचनाहरू पछि समिति बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३७(क) र स्वतन्त्रताको वञ्चितीअन्तर्गत निषेधित उपायहरूतर्फ ध्यानाकर्षण गराउन चाहन्छ ।

मृत्युदण्डको निषेध

७५. बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३७(क) ले १८ बर्ष उमेर मुनिका व्यक्तिले गरेको अपराधका लागि मृत्युदण्डको सजाय लागू नगर्ने अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्वीकार गरिएको मापदण्ड (उदाहरणार्थ, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुवन्धको धारा ६(५)) लाई पुनर्निश्चित गरेको छ । पाठ स्पष्ट हुँदाहुँदै पनि यो नियमले खालि १८ बर्षभन्दा कम उमेरका व्यक्तिहरूलाई मृत्युदण्ड दिनु नहुने मान्ने राज्य पक्षहरू छन् । यस नियमअन्तर्गतको खुलस्त र निर्णायक शर्ताधार भनेको कसुर गर्दाको समयको उमेर हो । यसको मतलव पुर्पक्ष वा सजाय निर्धारण वा दण्डभारको कार्यान्वयनको समयमा निजको उमेर जेसुकै भए पनि १८ बर्ष मुनिको उमेरमा व्यक्तिले गरेको अपराधका लागि मृत्युदण्डको सजाय लाग्न नसक्ने हो ।

७६. समिति हालसम्म त्यसो गरिरहेका केही राज्य पक्षहलाई १८ बर्षभन्दा कमको उमेरमा व्यक्तिहरूले गरेका सबै कसुरहरूका लागि मृत्युदण्डको सजाय निर्मूल पार्नका लागि र बालबालिकाको मृत्युदण्ड निर्मूलनको आवश्यक विधायिकी उपाय पूर्णतः लागू नभएसम्मका लागि यस्तो सयाय भएका व्यक्तिहरूको ज्यान लिने कुरा निलम्बन गर्न सिफारिस गर्दछ ।

दण्ड जमानी (प्यारोल) विना जन्मकैद गर्न नहुने

७७. कसुर गर्दाको समयमा १८ बर्षभन्दा कम उमेरमा रहेको कुनै पनि बालबालिकालाई छुटकारा वा दण्डजमानी सम्भव नहुने गरी जन्मकैद गरिनु हुँदैन । सजाय ठेकिएका सम्पूर्ण बालबालिकाका

लागि छुटकाराको सम्भावना वास्तविक हुनु पर्छ र नियमित रूपले विचार गरिनु पर्छ । यस सन्दर्भमा समिति स्याहार, संरक्षण तथा उपचारका लागि राखिएका सबै बालबालिकाको आवधिक पुनरावलोकनको अधिकारको व्यवस्था गर्ने बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा २५ लाई पनि **सिफारिस** गर्दछ । समिति बालबालिकालाई छुटकारा वा दण्ड जमानीको सम्भावनासहित जन्मकैद गर्ने गरेका राज्य पक्षहरूलाई यस्तो दण्डभार बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ४१(१) मा व्यवस्थित बाल न्यायका लक्ष्यहरूसँग पूर्णतः सुसङ्गत हुनु पर्ने र तिनको प्राप्ति वा प्रत्यक्षीकरणका लागि प्रयत्न गरिनु पर्ने कुरा स्मरण गराउँछ । यसको अर्थ अन्य कुराका अतिरिक्त यो कैदको सजाय गरिएको बालबालिकाले निजको छुटकारा, पुनःसम्मिलन र समाजमा सिर्जनात्मक भूमिका पाउनमा लक्षित शिक्षा, उपचार र स्याहार वा हेरचाह पाउनु पर्छ । यसले निजको छुटकाराका बारेमा निर्णय लिनका लागि बालबालिकाको विकास र प्रगतिको नियमित समीक्षाको पनि माग गर्दछ । छुटकारा विना बाल न्यायका लक्ष्यहरू हासिल गर्न बालबालिकालाई जन्मकैदले असम्भव नै नभए पनि अत्यन्तै कठिन बनाउने कुरालाई ध्यानमा राखेर, समिति राज्य पक्षहरूलाई १८ बर्ष मुनिका व्यक्तिबाट घटित कसूरहरूका लागि जन्मकैदका सबै स्वरूपको उन्मूलन गर्न जोडदार सिफारिस गर्दछ ।

च. पुर्पक्षपूर्वको थुना र पुर्पक्षोत्तर कारावाससहित स्वतन्त्रताको वञ्चिती

७८. बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३७ मा स्वतन्त्रता वञ्चितीको प्रयोगका लागि, स्वतन्त्रताबाट वञ्चित हरेक बालबालिकाका कार्यविधिगत अधिकारहरू, र स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिएको बालबालिकाका लागि गरिने व्यवहार र शर्तबन्देजसँग सम्बन्धित प्रधान सिद्धान्तहरू रहेका छन् ।

आधारभूत सिद्धान्त

७९. स्वतन्त्रता वञ्चितीको प्रयोगका मुख्य सिद्धान्त हुन्ः (क) बालबालिकाको पक्राउ, थुना वा बन्दी वा कैद सजाय कानूनबमोजिम हुनेछ र अन्तिम उपाय स्वरूप र सवभन्दा छोटो उचित समयावधिका लागि मात्र प्रयोग गरिनेछ; र (ख) कुनै पनि बालबालिकालाई गैरकानूनी रूपमा वा स्वेच्छाचारी तरिकाले निजको स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिने छैन ।

८०. सरोकारसाथ समिति के टिपोट गर्छ भने धेरै मुलुकमा पुर्पक्षपूर्वको थुनामा बालबालिका महिनौ र बर्षौ पनि झुलाइन्छन्, जसले बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३७(ख) को सघन उल्लंघन हुन्छ । स्वतन्त्रताको वञ्चितीलाई अन्तिम उपायको रूपमा प्रयोग गर्न बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३७(ख) अन्तर्गतको दायित्व पूरा गर्नका लागि राज्य पक्षहरूलाई विकल्पहरूको प्रभावकारी प्याकेज उपलब्ध (माथि, परिच्छेद ई(ख) हेर्नुहोस्) हुनै पर्छ । "दण्डभार लागू गरिएका बालबालिकाको सञ्जाल फराकिलो पार्ने" भन्दा पुर्पक्षको थुनाको प्रयोगलाई घटाउनका लागि यस्ता विकल्पहरूको प्रयोग गर्ने होसियारीपूर्वक बन्दोबस्त मिलाइनु पर्छ । अझै, राज्य पक्षहरूले पुर्पक्षपूर्वको थुनाको प्रयोग घटाउनका लागि पर्याप्त वैधानिक र अन्य उपायहरू अपनाउनु पर्छ ।

सजायस्वरूप पुर्पक्षपूर्वको थुनाको प्रयोगले निर्दोषिताको अनुमानको उल्लंघन गर्छ । खास गरी अदालती कारवाही प्रक्रियामा निजको उपस्थिति सुनिश्चित गर्न र निज तत्काल निजैलाई वा अन्यलाई खतरा रहे नरहेको यकिन गर्न, कुनै पनि बालबालिकालाई पुर्पक्षपूर्वको थुनामा राख्ने कि नराख्ने भन्ने कुरा निर्धारण गर्नका लागि चाहिने शर्त अवस्था कानूनले स्पष्टतः खुलाई दिनु पर्छ । पुर्पक्षपूर्वको थुनाको अवधि कानूनद्वारा सिमित पारिनु पर्छ र नियमित पुनरावलोकनको विषय हुनु पर्छ ।

८१. समिति राज्य पक्षहरूलाई कुनै पनि बालबालिकालाई पुर्पक्षपूर्वको थुनाबाट यथासम्भव चाँडो, र आवश्यक परे निश्चित शर्तबन्देजमा छुटकारा गरिने कुरा सुनिश्चित पार्न सिफारिस गर्दछ । सोको समयावधि लगायत पुर्पक्षपूर्वको थुनासम्बन्धी निर्णयहरू सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष अधिकारी वा न्यायिक निकायबाट गरिनु पर्छ र बालबालिकालाई कानूनी वा अन्य उचित सहायता उपलब्ध गराइनु पर्छ ।

कार्यविधिगत अधिकार (धारा ३७(घ))

८२. निजको स्वतन्त्रताबाट वञ्चित हरेक बालबालिकालाई कानूनी तथा अन्य उचित सहायताको अविलम्ब पहुँचको अधिकारका साथसाथै अदालत वा अन्य सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष अधिकारीसमक्ष निजको स्वतन्त्रताको वञ्चितीको वैधानिकतालाई चुनौती दिने र त्यस्तो कारवाहीउपर अविलम्ब निर्णय पाउने अधिकार छ ।

८३. निजको स्वतन्त्रता वञ्चितीको निरन्तरताको वैधानिकता परीक्षण गर्नका लागि पक्राउ परेको वा निजको स्वतन्त्रताबाट वञ्चित प्रत्येक बालबालिकालाई स्वतन्त्रता वञ्चित गरिएको २४ घण्टाभित्र सक्षम अधिकारीसमक्ष पुऱ्याइनु पर्छ । कठोर कानूनी प्रावधानद्वारा, प्राथमिकतापूर्वक कम्तीमा हरेक दुई हप्तामा, पुर्पक्षपूर्वको थुनाको वैधानिकताको पुनरावलोकन गरिने कुरा सुनिश्चत पार्न पनि समिति राज्य पक्षहरूलाई सिफारिस गर्दछ । वैकल्पिक उपाय लागू गरिने जस्ता बालबालिकाको सशर्त छुटकाराका हकमा त्यस्तो बालबालिकालाई अभियोजित कसुरमा औपचारिक मुद्दा चलाएर निजको पुर्पक्षपूर्वको थुना प्रभावमा आएपछिको ३० दिनभन्दा पछाडि अदालत वा अन्य सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष अधिकारी वा न्यायिक निकायका सामु ल्याउन सम्भव हुँदैन । अदालती सुनवाईको स्थगनको प्रचलनबारे सचेत भएर, समिति पटकपटक, राज्य पक्षहरूलाई बाल अदालत/न्यायाधीश वा अन्य सक्षम निकायले अभियोग प्रस्तुत भएका मितिले ६ महिनाभन्दा ढिलो नगरी सो अभियोगउपरको अन्तिम निर्णय लिई सक्नु पर्ने कुरा सुनिश्चित पार्नका लागि आवश्यक कानूनी बन्दोबस्त गर्न अनुरोध गर्दछ ।

८४. स्वतन्त्रता वञ्चितीको वैधानिकतालाई चुनौती दिने अधिकारमा खालि पुनरावेदनको अधिकार मात्र समावेश नभएर प्रशासनिक निर्णय (जस्तैः प्रहरी, अभियोक्ता वा अन्य सक्षम अधिकारी) बाट भएको स्वतन्त्रताको वञ्चितीको मामिलामा अदालत वा अन्य सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष अधिकारी वा न्यायिक निकायको पहुँच वा सुलभतासमेत समावेश हुन्छ । अविलम्ब निर्णयको अधिकारको मतलव चुनौती दिएको दुई हप्ताभित्र वा सोभन्दा ढिलो नहुने गरी यथासम्भव चाँडो निर्णय दिनै पर्छ भन्ने हो ।

व्यवहार र अवस्था (धारा ३७(ग))

८५. स्वतन्त्रता वञ्चित हरेक बालबालिकालाई वयस्कबाट अलग्ग गरिनु पर्छ । स्वतन्त्रता वञ्चित बालबालिकालाई वयस्क कारागार वा वयस्कका अन्य सुविधालयमा राखिन हुँदैन। बालबालिकालाई वयस्क कारागार वा कैदखानामा राख्दा तिनको आधारभूत निर्भयता वा सुरक्षा, भलाई, अपराधबाट मुक्त हुने र पुनःसम्मिलन हुने तिनको भावी योग्यता कै सम्झौता हुन पुगेका पर्याप्त प्रमाण देखिएका छन् । बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३७(ग) मा उल्लेख भएको "त्यसो गर्नु बालबालिकाको सर्वोत्तम हितमा हुने विचार गरिएमा बाहेक" भनी वयस्कबाट बालबालिकालाई अलग्ग गर्न अनुमति दिने अपवादलाई सङ्कीर्ण अर्थमा अर्थ्याइनु पर्छ; बालबालिकाको सर्वोत्तम हित भन्नुको अर्थ राज्य पक्षहरूको सुविधा भन्ने होइन । राज्य पक्षहरूले स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिएका बालबालिकाका लागि अलग्गै, बाल केन्द्रित कर्मचारी, कामदार, नीति र प्रचलन भएका पृथक सुविधालयहरू स्थापना गर्नु पर्छ ।

८६. यस नियमको तात्पर्य बालबालिकाको सुविधालयमा राखिएको कुनै पनि बालबालिका १८ बर्षको पुगेपछि तत्कालै सो वयस्कको सुविधालयमा सारिनु पर्छ भन्ने पनि होइन । निजको सर्वोत्तम हितमा हुन्छ र सुविधालयका अन्य कलिला बालबालिकाको हितसँग बाँझिदैन भने त्यस्तो बालबालिकालाई सुविधालयमा निरन्तर राख्न सम्भव हुन्छ ।

८७. स्वतन्त्रता वञ्चित प्रत्येक बालबालिकालाई पत्राचार तथा भेटघाटका माध्यमबाट निजका परिवारसँग सम्पर्क गर्ने अधिकार छ। भेटघाटलाई सहज पार्नका लागि बालबालिकालाई यथासम्भव निजको परिवारको घर तथा आवाससँग नजिकमा रहेको सुविधालयमा राखिनु पर्छ । सम्पर्कलाई सीमित पार्न सक्ने अपवादजनक परिस्थितिहरू सुस्पष्ट रूपले कानूनमा खुलाइनु पर्छ र सक्षम अधिकारीको तजविजमा छाडिनु हुँदैन ।

८८. समिति १४ डिसेम्बर १९९० को सङ्कल्पलेख ४५/११३ द्वारा महासभाले अवलम्वन गरेको स्वतन्त्रताबाट वञ्चित बाल बिज्याँईकर्ताहरुको संरक्षणका लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय नियमावलीतर्फ राज्य पक्षहरूको ध्यान आकृष्ट गर्दछ। समिति सान्दर्भिक हुने बन्दीप्रति गर्नु पर्ने व्यवहारका न्यूनतम् मापदण्डको नियमावली (बेइजिङ नियमावलीको नियम ९ पनि हेर्नुहोस्) लाईसमेत ध्यानमा राख्दै उद्धृत नियमावलीका सबै नियमहरूको कार्यान्वयन गर्न राज्य पक्षहरूलाई आग्रह गर्दछ । यसका लागि, यी नियमहरूलाई समिति राज्य पक्षहरूलाई आफ्ना राष्ट्रिय कानून तथा नियमावलीहरूमा समाविष्ट गर्न र बाल न्याय प्रशासनमा संलग्न रहेका सबै पेशा व्यवसायी, गैरसरकारी संघसंस्था तथा स्वयंसेवकहरूका लागि ती कानून तथा नियमावलीहरुलाई राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय भाषाहरूमा उपलब्ध गराउन सिफारिस गर्दछ ।

८९. स्वतन्त्रताको वञ्चितीका सबै मामिलामा, अन्य कुराहरुका अतिरिक्त, देहायअनुसारका सिद्धान्त तथा नियमहरूको पालना गरिनु पर्नेमा यो समिति जोड दिन चाहन्छ :

- आवासीय रखाईका पुनर्स्थापनात्मक लक्ष्यका साथ बालबालिकालाई भौतिक वातावरण र बसोबास-सुविधा उपलब्ध गराइनु पर्छ, र तिनका वैयक्तिक गोप्यता, सञ्चेतन उत्प्रेरण (सेन्सोरी स्टिमुली), तिनका दामली साथीसङ्गती सँगको सहचर्य वा आवद्धता, र खेलकुद,

शारीरिक अभ्यास, कला तथा फुर्सदको समयका क्रियाकलापमा भाग लिन पाउने अवसर जस्ता बालबालिका तथा किशोरकिशोरीका आवश्यकताहरुलाई उचित ध्यान दिइनै पर्छ;

- अनिवार्य विद्यालयको उमेरका हरेक बालबालिकालाई निजको आवश्यकता र क्षमता सुहाउँदो, र निजको समाजमा फर्कने तयारीका लागि रूपाङ्कन वा तर्जुमा गरिएको शिक्षाको अधिकार छ; अझ, उपयुक्त भएसम्म, हरेक बालबालिकाले निजको भावी रोजगारीको तयारी स्वरूपको पेशा व्यवसायका व्यवसायिक तालीम पाउनु पर्छ;
- थुनामा वा सुधारात्मक सुविधालयमा भर्ना हुनासाथ चिकित्सकबाट जाँच गराई पाउने हरेक बालबालिकालाई अधिकार छ र सुविधालयको बसाईभर नै निजले यथासम्भव समुदायको स्वास्थ्य सुविधा तथा सेवाले उपलब्ध गराउने पर्याप्त चिकित्सागत हेरचाह पाउनु पर्छ;
- सुविधालयका कर्मचारीहरूले निजको परिवार, साथीभाइ, र अन्य व्यक्ति वा ख्याति कमाएका बाहिरी संघसंस्थाका प्रतिनिधि लगायत बृहत समुदायसँगको बालबालिकाको नियमित सम्पर्क, साथसाथै निजको घरपरिवारसँगको भेटघाटको प्रवर्द्धन र सहजीकरण गर्नु पर्छ;
- बालबलिकाले आफै वा अन्यउपर घातक चोट पार्न सक्ने सन्निकट खतरा सिर्जना गरेको र नियन्त्रणका अन्य उपाय अपनाउँदा पनि पार नलागेको अवस्थामा मात्र बन्देजका साधन वा बल प्रयोग गरिनु पर्छ । बन्देजका साधन वा बलको प्रयोग चिकित्सागत वा/र मनोवैज्ञानिक पेशा व्यवसायीको प्रत्यक्ष र निकटस्थ नियन्त्रणमा मात्र गरिनु पर्छ । सो कुरा सजायको रूपमा कदापि प्रयोग हुनु हुँदैन । सुविधालयका कर्मचारीले लागू हुने मापदण्डका बारेमा तालीम पाउनु पर्छ र नियम र मापदण्डविपरीत बन्देज वा बलको प्रयोग गर्ने कर्मचारीलाई उचित सजाय गरिनु पर्छ;
- कुनै पनि अनुशासनात्मक उपाय बालबालिकाको अन्तर्निहित मर्यादा र संस्थापनागत स्याहारका मौलिक उद्देश्यहरूसँग सुसङ्गत रहनै पर्छ; शारीरिक सजाय, कालकोठरीमा राख्ने, एकान्तवास बन्द थुनामा राख्ने वा सम्बन्धित बालबालिकाको शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्य वा भलाईलाई सम्झौता गराउने कुनै पनि अन्य सजाय लगायत बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३७ को उल्लंघनमा हुने अनुशासनात्मक उपायहरूलाई कडाईपूर्वक प्रतिवन्ध गरिनु पर्छ;
- अन्तरवस्तुमा कुनै किसिमको पूर्वप्रतिवन्ध (सेन्सर) विना केन्द्रीय प्रशासन, न्यायिक अधिकारी वा अन्य उपयुक्त स्वतन्त्र अधिकारीसमक्ष अनुरोध वा उजुर गर्नका लागि बालबालिकालाई पूरा अधिकार हुनु पर्छ, र उनीहरुको गरिने प्रत्युक्ति वा सम्बोधनका बारे मा विनाढिलाई सूचित गरिनु पर्छ; यी संयन्त्रहरूबारे बालबालिकाले जानकारी र सहज पहुँच पाएकै हुनु पर्छ;
- नियमित निरीक्षण तथा आफ्नै हिसावले समयसमयमा आकस्मिक निरीक्षण गर्नका लागि स्वतन्त्र र सक्षम निरीक्षकहरुलाई शशक्तिकरण गरिनु पर्छ; तिनले गोप्यतापूर्ण बन्दोबस्तसहितको सुविधालयमा रहेका बालबालिकासँग कुराकानी गर्ने कुरामा विशेष जोड दिनु पर्छ ।

उ. बाल न्यायको सङ्गठन

९०. अघिल्ला अनुच्छेदहरूमा विस्तार गरिएका सिद्धान्त तथा अधिकारहरूको पूर्ण कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्नका लागि, बाल न्यायको प्रशासनका लागि प्रभावकारी सङ्गठन, र विस्तृत बाल न्याय प्रणाली स्थापना गर्नु आवश्यक छ । बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ४०(३) मा उल्लेख गरिए जस्तै राज्य पक्षहरूले दण्डविधान वा कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाका हकमा विशिष्ट रूपले लागू हुने कानून, कार्यविधि, अख्तियारी र संस्थापनाहरूको स्थापनालाई प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक कदम चाल्नु पर्छ ।

९१. यी कानून र कार्यविधिमा के कस्ता आधारभूत प्रावधानहरू चाहिन्छन् भन्ने कुरा यो सामान्य टिप्पणीमा प्रस्तुत भएको छ । यीभन्दा बढी र अन्य प्रावधानहरू राज्य पक्षहरूका तजविजमा छाडिएको छ । यी कुरा कानून र कार्यविधि बनाउनमा यो पनि लागू हुन्छ । तिनीहरूलाई आमफौजदारी कानून तथा कार्यविधिहरूका विशेष परिच्छेदहरूमा वा बाल न्यायसम्बन्धी भिन्दै ऐन वा कानूनमा एक साथ राखिन सक्छन् ।

९२. विस्तृत बाल न्याय प्रणालीले प्रहरी, न्यायालय, अदालती प्रणाली, अभियोक्ताका कार्यालयहरूमा विशिष्टीकृत एकाईका साथसाथै बालबालिकालाई कानूनी वा अन्य उपयुक्त सहायता उपलब्ध गराउने विशिष्टीकृत प्रतिरक्षा वा अन्य प्रतिनिधिको स्थापनाको अपेक्षा गर्दछ ।

९३. यो समिति छुट्टै एकाईका रूपमा वा विद्यमान क्षेत्रीय/जिल्ला अदालतको अंशका रूपमा बाल अदालतहरूको स्थापना गर्न राज्य पक्षहरूलाई सिफारिस गर्दछ । व्यवहारिक कारणले तत्काल त्यो सम्भव नहुने भएमा राज्य पक्षहरूले बाल न्यायसम्बन्धी मुद्दा मामिला सम्हाल्नका लागि विशिष्टीकृत न्यायाधीश वा न्यायायुक्तको नियुक्ति सुनिश्चित गर्नु पर्छ ।

९४. यसका अतिरिक्त, दिवा उपचार केन्द्र र आवश्यकता हेरी उदाहरणका लागि बाल कसुरदारको आवासीय हेरचाह तथा उपचारका लागि विशिष्टीकृत सुविधाहरूका साथमा परीक्षण, विमर्श वा सुपरिवेक्षण जस्ता विशिष्टीकृत सेवाहरूको स्थापना गरिनु पर्छ । यस्तो बाल न्याय प्रणालीमा यी सबै विशिष्टीकृत एकाईहरू, सेवा र सुविधाहरूका क्रियाकलापको प्रभावकारी समन्वयलाई अविच्छिन्न रूपमा प्रवर्द्धन गरिनु पर्छ ।

९५. धेरै राज्य पक्षहरूका प्रतिवेदनबाट के स्पष्ट भएको छ भने बाल बिज्याँईको रोकथाममा मात्र हैन बाल न्याय प्रशासनमा पनि गैरसरकारी संघसंस्थाले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छन् । त्यसर्थ, यो समिति राज्य पक्षका विस्तृत बाल न्याय नीतिको विकास र कार्यान्वयनमा ती संघसंस्थाको सक्रिय सहभागिता खोज्न र सो सहभागिताका लागि ती संघसंस्थाहरुलाई आवश्यक स्रोतसाधन उपलब्ध गराउन राज्य पक्षहरूलाई सिफारिस गर्दछ ।

ऊ. चेतना-जागरण तथा तालिम

९६. कसुर गर्ने बालबालिका सञ्चार माध्यममा प्रायः नकारात्मक प्रचारका विषय बनाइन्छन्, जसले यी बालबालिका र प्रायः आमबालबालिकालाई भेदभाव र नकारात्मक एकल छाप वा लाञ्छना

लगाउने काम गर्दछ । बाल कसुरदारको यो नकारात्मक प्रस्तुति वा आपराधीकरण प्रायः बाल बिज्याँईको कारणको खोटपूर्ण प्रस्तुति वा सुझबुझमा आधारित छ र यसले शून्य सहिष्णुता, तीन चोटी प्रहार र तिमी बाहिर, बाध्यात्मक सजाय, वयस्क अदालतमा पुर्पक्ष र अन्य प्रारम्भिक दण्डात्मक उपाय जस्ता कठोरतम् पद्धतिको आह्वान गर्ने नतिजा दिन्छ । बाल बिज्याँईका मूल कारणहरू र यो सामाजिक समस्याका लागि अधिकारमा आधारित पद्धतिको राम्रो सुझबुझका लागि अनुकूल वातावरण बनाउनका लागि राज्य पक्षहरूले बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिका प्रावधानहरूको अक्षर र भावनाअनुरूप दण्डविधान वा कानूनको उल्लंघन गरेको अभियोग लागेका बालबालिकालाई सम्हाल्ने आवश्यकता तथा दायित्वबारे जनजागरण अभिवृद्धिका लागि शैक्षिक तथा अन्य अभियानहरूको सञ्चालन, प्रवर्द्धन र समर्थन गर्नु पर्दछ । यस सिलसिलामा राज्य पक्षहरूले व्यवस्थापिकाका सदस्यहरू तथा गैरसरकारी संघसंस्था र सञ्चार माध्यमहरूलाई सक्रिय सहभागी बनाउनु पर्छ र दण्डविधान वा कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाकाको अधिकारमा आधारित अवधारणाका सम्बन्धमा अझ बढि स्पष्ट पार्न यी संघसंस्था र सञ्चार माध्यमहरूको सहयोग लिनु पर्छ । खास गरी बाल न्याय प्रणालीको अनुभव संगालेका बालबालिकालाई चेतना अभिवृद्धि कार्यक्रमको सहभागिता अत्यन्तै महत्वको कुरा हुन्छ ।

९७. बाल न्याय प्रशासनको गुणस्तरीयताका लागि अन्य कुराहरुका अतिरिक्त, कानून कार्यान्वयन र अदालती प्रक्रियामा संलग्न सबै पेशा व्यवसायीले सामान्यतः महासन्धिका समग्र प्रावधानको र विशेषतः ती पेशा ब्यवसायीका कार्य अभ्याससँग सम्बन्धित प्रावधान विशेषको पाठ तथा अर्थ खुलस्त हुने गरी तालिम लिनु-पाउनु पर्छ । यस्तो तालिम सुव्यवस्थित तरिकाले र नियमित तरिकाले उपलब्ध हुनु पर्छ र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी प्रावधानको जानकारी मात्रमा सिमित राखिन हुँदैन । तालीममा बालिकाहरू तथा अल्पसंख्यक वा आदिवासी समुदायसम्बद्ध बालबालिका र विश्वमा कलिलो उमेरका मानिससम्बन्धी सँस्कृति तथा प्रवृत्ति, सामूहिक क्रियाकलापको गति, एवं दण्डविधान वा कानूनको विवादमा परेका बालबालिकालाई सम्हाल्ने विशेषतः अदालती प्रक्रिया नअपनाई अपनाइने उपायहरू तर्फ ध्यान केन्द्रित गर्दै, अन्य कुराका अतिरिक्त, बाल बिज्याँईका सामाजिक तथा अन्य कारण, बाल विकासका मनोवैज्ञानिक तथा अन्य पक्षसम्बन्धी जानकारीहरू समेटिनु पर्छ (भाग ई, परिच्छेद ख हेर्नुहोस्) ।

ए. तथ्याङ्क सङ्कलन, मूल्याङ्कन र अनुसन्धान

९८. अन्यका अतिरिक्त, बालबालिकाले गरेको कसुरको संख्या र प्रकृति, पुर्पक्षपूर्वको थुनामा राखिने औसत अवधि, अदालती प्रक्रियाविनै अन्य उपायबाट सम्हालिएका बालबालिकाको संख्या (दिशान्तर), दोषी ठहऱ्याइएका बालबालिकाको संख्या र उनीहरुलाई लगाईएको दण्डभारको प्रकृतिसम्बन्धी अति आधारभूत र विभिन्न सूचनावलीको कमीप्रति यो समिति गहिरो चिन्ता राख्दछ । बाल

न्यायको प्रशासनको कार्यान्वयन, र बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिका सिद्धान्त र प्रावधानअनुरूप बाल बिज्याँईको रोकथाम तथा प्रभाकारी सम्बोधनमा लक्षित नीति तथा कार्यक्रमहरूको विकास, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनसँग सम्बन्धित छरिएर रहेका सूचनाहरूको सुव्यवस्थित तरिकाले सङ्कलन गर्न समिति राज्य पक्षहरूसँग अनुरोध गर्दछ ।

९९. यो समिति राज्य पक्षहरूलाई, तिनको बाल न्यायसम्बन्धी अभ्यास खास गरी भेदभाव, पुनःसम्मिलन र पुनर्बिज्याँई (रेसिडिभिज्म) लगायत विषयका उपायहरूको प्रभावकारिताका बारेमा मुख्यतः स्वतन्त्र प्राज्ञिक संस्थाहरूबाट नियमित मूल्याङ्कन गर्न गराउन सिफारिस गर्दछ । उदाहरणका लागि, भेदभावको सिर्जना गर्न सक्ने बाल न्यायको प्रशासनमा रहेका असामन्जस्यता र प्रभावकारी दिशान्तर कार्यक्रम वा बाल बिज्याँईका नवोदित क्रियाकलाप जस्ता बाल बिज्याँईको क्षेत्रका विकाससम्बन्धी खोज अनुसन्धानले सफलता र सरोकारका गम्भीर र महत्वपूर्ण बुँदा औँल्याउने छन् । यस्तो मूल्याङ्कन र खोज अनुसन्धानमा विशेष गरी बाल न्याय प्रणालीका पक्षहरूसँग सम्पर्कमा रहेका बालबालिकलाई सहभागी गराइनु महत्वपूर्ण छ । यस्ता बालबालिकाको वैयक्तिक गोप्यता र उनीहरुको सरसहयोगको गोपनीयताको पूर्ण सम्मान र संरक्षण गरिनु पर्छ । यस सिलसिलामा, यस समिति राज्य पक्षहरूलाई खोज अनुसन्धानमा बालबालिकाको संलग्नतासम्बन्धी विद्यमान अन्तर्राष्ट्रिय मार्गदर्शन सुझाउँदछ ।